ТӘҢРЕ АҪТЫНДА

ЮНИР САФ

Юнир Саф

ТӘҢРЕ КҮГЕ АҪТЫНДА

«Автор»

2026

Саф Ю.

ТӘҢРЕ КҮГЕ АҪТЫНДА / Ю. Саф — «Автор», 2026

«Тәңре Күге аҫтында» — Бөйөк Дала халыҡтарының боронғо донъяға ҡарашын, Мәңгелек Күккә ышанысын һәм намыҫ ҡанундарын тергеҙгән фундаменталь баҫма. Боронғо ташъяҙмаларҙан алып халҡыбыҙҙың тере хәтеренә тиклем һуҙылған 77 рухи һүҙ һеҙгә тәбиғәт менән гармонияла йәшәү, ата-бабалар аманаттарын һаҡлау һәм үҙ намыҫың алдында яуаплы булыу серҙәрен асасаҡ. Был — ҡатып ҡалған догмалар түгел, ә меңәр йылдар буйы һыналған тере рухи таяныс.

© Саф Ю., 2026
© Автор, 2026

Содержание

Китап тураһында: Уҡыусыға һүҙ һәм рухи йүнәлеш 7
Традицияның төп төшөнсәләре ҡыҫҡаса һүҙлеге 8
I. ТАШТАҒЫ ЭҘҘӘР 9
1-СЕ ҺҮҘ. ТАШҠА ЫЙЫҠЛАНҒАН ТАРИХ: ҒУНДАРҘЫҢ БОРОНҒО ЯҘМА ҺӘМ АРХЕОЛОГИК ШАҺИТЛЫҠТАРЫ 10
2-СЕ ҺҮҘ. ОРХОНДЫҢ ТЕЛЛЕ ТАШТАРЫ: КҮК ТӨРӨКТӘРҘЕҢ БАҠЫЙ АМАНАТЫ 12
3-СӨ ҺҮҘ. СИТ ЕР КҮҘЛЕГЕНӘН: ТӨРКИ РУХЫ СИТ КҮҘҘӘР АША 16
4-СЕ ҺҮҘ. БОРОНҒО КИТАПТАР АҠЫЛЫ ҺӘМ ИРЕКЛЕ КИҢЛЕК 20
5-СЕ ҺҮҘ. ЙЫРЛАНА ТОРҒАН ХӘТЕР: ЭПОС АУАЗЫ 23
6-СЫ ҺҮҘ. АТАЛАР ҒӘҘӘТЕ — ЯҘЫЛМАҒАН ҠАНУН 26
7-СЕ ҺҮҘ. ХӘҠИҠӘТ БӨТӨП, ӘКИӘТ БАШЛАНҒАН ЕРҘӘ: ТАРИХИ ЫШАНЫС КАРТАСЫ 29
II. КҮК КӨМБӘҘЕ ҺӘМ ЕР ҺУЛЫШЫ 32
8-СЕ ҺҮҘ. ЗӘҢГӘР КҮК — БАШЛАНҒЫСТАР БАШЛАНҒЫСЫ: ТӘҢРЕ ТӨШӨНСӘҺЕ ҺӘМ АСЫЛЫ 33
9-СЫ ҺҮҘ. ӨҪТӘГЕ ҠАРАШ: ЗӘҢГӘР КҮК НИМӘ ЙӘШЕРӘ? (КҮРЕНГӘН ҺӘМ СИКСЕҘ КҮК) 36
10-СЫ ҺҮҘ. ТЕРЕ ТУПРАҠ, ИЗГЕ ҺЫУ: ЫДУҠ ЕР-ҺЫУ ҺӘМ АТАЛАР ЭКОЛОГИЯҺЫ 38
11-СЕ ҺҮҘ. ӘСӘ ЙЫЛЫҺЫ: ИЗГЕ ӨМӘЙ ИНӘ (ҠАТЫН-ҠЫҘ АСЫЛЫ ҺӘМ БИШЕК ҠАҠҠАН МӘЛ) 41
12-СЕ ҺҮҘ. ҺЫҘЫҠ АРТЫНДАҒЫЛАРҘЫҢ ТАУЫШЫ: АРУАҠТАР ҺӘМ ЫРЫУ ХӘТЕРЕ 44
13-СӨ ҺҮҘ. ИЗГЕ ТҮБӘЛӘР ҺӘМ УСАҠ ЯЛҠЫНЫ: ТӘБИҒӘТ ҒИБӘҘӘТХАНАҺЫ 47
14-СЕ ҺҮҘ. ДОНЪЯНЫҢ ӨС ҠАТЫ ҺӘМ ТЕРЕКЛЕК ТАМЫРҘАРЫ (ҒАЛӘМ ҠОРОЛОШО) 49
15-СЕ ҺҮҘ. ТҮРӘ: ХАНДАН ДА ӨҪТӨН ТОРҒАН ҠАНУН (ТӘҢРЕ, ҠАҒАН ҺӘМ ИЛ) 51
III. ДАЛА УРТАНЫНДАҒЫ КЕШЕ 54
16-СЫ ҺҮҘ. КҮК МЕНӘН ЕР АРАҺЫНДА ТОРҒАН ҠАТЫ БАҪЫУ: КЕШЕНЕҢ ҒАЛӘМДӘГЕ УРЫНЫ 55
17-СЕ ҺҮҘ. ТЕРЕКЛЕК ҺУЛЫШЫ: КЕШЕНЕ НИМӘ ТЕРЕ ҠЫЛА? (ТЫН, СӨР ҺӘМ ҠОТ ТӘҒЛИМӘТЕ) 57
18-СЕ ҺҮҘ. ҠОТ — ТӘҠДИРҘЕҢ КҮКТӘГЕ ОСҠОНО: БӘРӘКӘТ ҺӘМ ТЕРЕКЛЕК ҠЕҮӘТЕ 59
19-СЫ ҺҮҘ. ЗАМАНДЫ ТӘҢРЕ БҮЛӘ: ТӘҠДИР ҺӘМ МӘҢГЕЛЕК СӘҒӘТТӘРЕ 62
5-се һүҙ. Ҡыҫҡа көндөң шатлығы 65
Таштағы ялбарыу: Ҡояш аҫтындағы егерме алты йыл 65
Ер яктыһына бағышланған дала гимны: дини төшөнкөлөктө еңеү 65
Эпиграфика географияһы: «Kün altïnta» концепты 66

Йәнәсәй элегияһы: «Toymaq» һәм «Bökmek» ҡылымдарының семантикаһы 66
Мәхмүт Ҡашғари шаһитлығы: йөрәк фәлсәфәһе 66
Эпик ҡолас: «Ҡорҡот ата китабы»нда батырлыҡ һәм туй шатлығы 67
Төбәк дауамлылығы: ҡаҙаҡ һәм башҡорт донъяһында йәшәүҙе тәбрикләү 67
Тарихнамә анализы: төрөк гуманизмының асылыуы 68
Метафизик үҙәк: Ҡояш аҫтындағы донъяның шатлыҡ биоэтикаһы 68
Экзистенциаль офоҡ: ялҡыуҙан һәм яңғыҙлыҡтан арыныу 68
Сығанаҡтар һәм әҙәбиәт 69
Төпһөҙлөк аша күпер: Ҡәберлек усағы өҫтөндә ыласын ҡанаттары ҡағыуы 70
6-сы һүҙ. Һуңғы сәфәр һәм тоғро юлдаш 71
Аҡ ыласындың осошо: Ҡурҡыу белмәҫ үлем 71
Дала танатологияһы: Үлем бөйөк күсенеү булараҡ 71
Эпиграфика ҡануны: «Uča bardï» формулаһының мәғәнәһе 72
Тарихи шаһитлыҡтар: оло һыҡтау һәм биттәрҙе ярыу йолаһы 72
Ҡотто оҙатыусы ат: төпһөҙлөк аша изге юлдаш 73
Этнографик тамырҙар: ҡаҙаҡ һәм башҡорт ерләү йолалары 73
Тарихнамә анализы: анимизмдан үлемһеҙлек метафизикаһына 74
Метафизик үҙәк: Рухтың күккә осоу архитектоникаһы 74
Экзистенциаль офоҡ: ыласын осошо һәм үлем ҡурҡыуын еңеү 74
Сығанаҡтар һәм әҙәбиәт 75
Төпһөҙлөк аша күпер: Заманалар онотоуына ҡаршы торған Мәңгелек Гранит 75
7-се һүҙ. Кеше үтә — исем ҡала 77
Онотоуға ҡаршы ҡорал: Мәрмәрҙә ҡатҡан ҡан 77
Ваҡытҡа ҡаршы яу: Даланың таш манифесы 77
«Beŋgü Taş» эпиграфика статусы: хаҡлыҡ һәйкәле 77
Йәнәсәй таштарында шәхси батырлыҡ: «Erdem» категорияһы 78
Шәжәрә ағасы: Ҡандың тере юғарылығы 78
Маңғышлаҡ һәм Һарыарҡа таштары: Ҡаҙаҡ ҡолпыташтары 79
Тарихнамә анализы: «Beŋgü Taş тарихнамәһе»нең асылыуы 79
Конец ознакомительного фрагмента. 81

Юнир Саф
ТӘҢРЕ КҮГЕ АҪТЫНДА

ЮНИР САФ
ТӘҢРЕ КҮГЕ АҪТЫНДА
Төрки традицияһында донъя, кеше һәм рухи юл
Йәш сикләүе: 12+

Нәшер итеүсе: Studio AI43, Өфө ҡ., 2026 й.
* * *
АННОТАЦИЯ
Мәңгелек Күк — Тәңрегә табыныуҙың боронғо традицияһын фәлсәфәүи һәм мәҙәни яҡтан тәрән аңлауға бағышланған фундаменталь хеҙмәт. Китапта Бөйөк Дала халыҡтарының донъяға ҡарашы, изге Түрә ҡануны, тәбиғәт менән бәрәкәтле гармония һәм ҡаҡшамаҫ намыҫ ҡануны ябай һәм аңлайышлы телдә бәйән ителә. Хеҙмәт рухи таяныс һәм эске бөтөнлөк эҙләгән киң уҡыусылар даирәһенә төбәлгән.
* * *
УДК 2-1:1(091)

ББК 86.3 + 87.3

С21

Саф, Юнир.Тәнре Күге аҫтында: Төрки традицияһында донъя, кеше һәм рухи юл / Юнир Саф. — Өфө : Studio AI43, 2026. — Текст : башҡортса баҫма.

Мәңгелек Күк — Тәңрегә табыныуҙың боронғо традицияһын фәлсәфәүи һәм мәҙәни яҡтан тәрән аңлауға бағышланған фундаменталь хеҙмәт. Китапта Бөйөк Дала халыҡтарының донъяға ҡарашы, изге Түрә ҡануны, тәбиғәт менән бәрәкәтле гармония һәм ҡаҡшамаҫ намыҫ ҡануны ябай һәм аңлайышлы телдә бәйән ителә. Хеҙмәт рухи таяныс һәм эске бөтөнлөк эҙләгән киң уҡыусылар даирәһенә төбәлгән.

ISBN 978-5-00000-000-0 [нәшер иткәндә бирелә]

© Саф Ю., 2026

© Биҙәү. Studio AI43, 2026
* * *

Китап тураһында: Уҡыусыға һүҙ һәм рухи йүнәлеш

Был китап — йәшәйеш тәжрибәһенә, йәшенә һәм тормош юлына ҡарамаҫтан, һәр кеше өсөн ышаныслы һәм тоғро юлдаш булыу маҡсаты менән яҙылды. Уның асыҡ, ябай һәм ихлас теле яңы башлаусылар өсөн аңлайышлы, ҡатмарлы схоластик терминдар менән ауырайтылмаған. Шул уҡ ваҡытта тәрән фәлсәфәүи мәғәнәһе Күк көмбәҙенә тәүге тапҡыр ҡараш ташлаусыға ла, күптән инде ныҡлы рухи таяныс эҙләүсегә лә берҙәй яҡын. Бында һәр кем кеше йөрәген мәңге борсоған һорауҙарға яуап табасаҡ: был сикһеҙ йыһанда мин кем? Икеләнеү һәм ауыр һынау көндәрендә нимәгә таянырға? Үҙ ер юлыңды намыҫ менән, тәбиғәт һәм үҙ асылың менән гармонияла нисек үтергә?

Меңәр йылдар буйы Бөйөк Дала халыҡтары кеше рухын дүрт һалҡын диуар эсенә бикләгән таш ғибәҙәтханалар һалмаған. Уларҙың ғибәҙәтханаһы — бөтә күренгән донъя үҙе булған: ҡояш нурҙарына сумған һәм йондоҙҙар менән балҡыған асыҡ күк көмбәҙе, ҡылғанлы һәм шифалы үләндәр үҫкән тере дала, саф шишмәләр һәм ғаилә усағының мәңгелекялҡыны. Ошо бөйөк асыҡ киңлектә ҡатып ҡалған догмалар түгел, ә бөтөн, ҡаһарман һәм ғәжәйеп замانса донъяға ҡараш — бар тереклекте ҡосағына алған Тәңрегә, Изге Күккә ышаныс нығынған.

Орхон һәм Енисейҙең боронғо рун стелаларынан, Алтай ҡаяларындағы һүрәттәрҙән, сәсәндәр теленән һәм быуаттар аша килгән йолаларҙан намыҫлы тормоштоң саф образы асыла. Традиция өйрәтә: кеше йыһанда осраҡлы ла, яңғыҙ ҙа түгел. Ул туҙан бөртөгө лә түгел, тәбиғәтте талаусы ҡара көс тә түгел. Кеше Йыһанда Күк менән Ер уртаһында — тигеҙлекте, хәҡиҡәтте һәм изге балансты һаҡлаусы итеп яратылған.

Тәңре ҡануны буйынса ысын рухи иреклек — баш-баштаҡлыҡта түгел, ә үҙ бурысыңды ихлас күңелдән таныуҙа:

1. Күк (Тәңре) алдындағы бурыс —хәҡиҡәт менән йәшәү, намыҫты саф тотоу, ялғандан йыраҡ булыу һәм һәр аҙымыңды Күктең күреп тороуын онотмау;

2. Ер һәм Һыу (Йер-Суб) алдындағы бурыс —тере тәбиғәтте изге күреп һаҡлау, унан артыҡты алмау, шишмәләрҙе таҙартыу, ағастар ултыртыу һәм комһыҙлыҡ менән йыһан балансын боҙмау;

3. Ырыу һәм ата-бабалар (Аруаҡ) алдындағы бурыс —аталар хәтерен изге тотоу, өлкәндәрҙе хөрмәтләү, әсә ҡәҙерен белеү һәм ғаилә усағының таҙалығын һаҡлау;

4. Киләсәк алдындағы бурыс —балаларҙы намыҫлы һәм дәрәжәле итеп тәрбиәләү, уларға тап төшмәгән Саф Исем (Эдгу ат) һәм сәскә атҡан йәнле ер ҡалдырыу.

Был хеҙмәттең туғыҙ өлөшө һине яҡты һәм асыҡ юлдан алып барасаҡ: мәңгелек таштағы яҙмаларҙан башлап, йыһан ҡоролошо, йән серҙәре һәм дала намыҫ ҡанундары аша — асыҡ Күк аҫтындағы үҙ рухи юлыңды аңлауға тиклем.

Традицияның төп төшөнсәләре ҡыҫҡаса һүҙлеге

Китапты уҡыу һәр кем өсөн еңел, яҡты һәм аңлайышлы булһын өсөн төп изге төшөнсәләрҙе иҫкә төшөрәбеҙ:

• **Тәңре (Kök Teŋri / Көк Тәңре) —**Мәңгелек Күк, юғары Барлыҡҡа Килтереүсе, Йыһан Аҡылы, тереклек биреүсе Яҡтылыҡ һәм йәшәйештең ҡаҡшамаҫ ғәҙеллек Ҡануны.

• **Ҡот (Qut / Кут) —**изге күктән иңгән бәрәкәт, йәшәү көсө һәм кешегә изге эштәр башҡарыу өсөн Күк тарафынан бирелгән рухи ҡеүәт.

• **Түрә (Törü / Төрө) —**Йыһан Тәртибе һәм ҡаҡшамаҫ әхлаҡ кануны. Уға тәбиғәт тә, хандар ҙа, ябай ҡара халыҡ та тигеҙ буйһона.

• **Йер-Суб (Ïduq Yêr-Sub / Ыйыҡ Ер-Һыу) —**Изге Ер-Һыу, тәбиғәттең тере һәм оло ихтирам талап иткән йәне, кешене туйындырыусы изге ана ҡосағы.

• **Үмәй (Umay-Ana / Үмәй инә) —**йәшәйештең яҡтылыҡ сәсеүсе инәлек башланғысы, сабыйҙарҙы, бишектәрҙе, әсәләрҙе һәм бәрәкәтте һаҡлаусы шәфҡәтле көс.

• **Аруаҡ (Aruaq / Әрүәх) —**баҡыйлыҡҡа күскән ата-бабаларҙың рухтары, нәҫел-ырыуҙың күҙгә күренмәҫ рухи терәге һәм быуындар араһындағы өҙөлмәҫ бәйләнеш.

• **Ант (Ant / Серт) —**хәҡиҡәткә тоғролоҡ анты, Күк алдында бирелгән һәм бер ҡасан да боҙолмай торған изге һүҙ.

• **Алас (Alas) —**ут һәм тау артышы (артыш) төтөнө менән рухи һәм матди яҡтан таҙарыныу, насар көстәрҙе ҡыуыу йолаһы.

• **Ирлек / Батырлыҡ (Erdäm / Ир-егетлек) —**ысын кешелек дәрәжәһе һәм батырлыҡ. Ул яугир ҡаһарманлығын йөрәк шәфҡәте һәм тоғролоҡ менән берләштерә.

• **Буһаға (Босаға) —**тыуған йорттоң изге тупһаһы, ғаилә донъяһын тышҡы ҡурҡыныстарҙан һәм хаостан айырып тороусы сик.

• **Саф Исем (Edgü at / Изге ат) —**кешенең быуаттар аша йәшәй торған һәм вариҫтар хәтерендә рәхмәт менән һаҡланған тап төшмәгән намыҫлы исеме.

* * *

I. ТАШТАҒЫ ЭҘҘӘР

Ҡайҙан килгәнбеҙ һәм хәтер нисек терелә

1-СЕ ҺҮҘ. ТАШҠА ЫЙЫҠЛАНҒАН ТАРИХ: ҒУНДАРҘЫҢ БОРОНҒО ЯҘМА ҺӘМ АРХЕОЛОГИК ШАҺИТЛЫҠТАРЫ

«Күк йөҙөндә Ҡояш менән Ай ҡалҡҡан, Ер йөҙөндә Тәңре ҡото яралған саҡта, ата-бабаларыбыҙ ғәзиз ғүмерен дала еленә ышанып тапшырған. Һүҙ онотолор, әммә таш баҡый ҡалыр...»

1. Тынғыһыҙ даланың тәүге һулышы: Сыма Цянь баяны

Беҙҙең эраға тиклемге икенсе быуат. Бөйөк дала киңлектәрендә меңәрләгән саптар ат тояҡтары ер һелкетә. Ҡытай йылъяҙмасыһы Сыма Цянь «Ши цзи» («Тарихи яҙмалар») китабында көньяҡ күршеләре өсөн серле һәм ҡот осҡос күренгән төньяҡ халыҡтары — сюнну (ғундар) хаҡында тәүге ентекле мәғлүмәттәрҙе теркәп ҡалдырған.

Ҡытай хроникалары баян итеүенсә, ғун батшалары — Тәңреҡоттар (Шаньюйҙар) үҙҙәренең ҡөҙрәтен ерҙәге хакимдарҙан түгел, ә Күктән алған. Сыма Цянь яҙмаларында һаҡланған рәсми хаттарҙың башы ошо һүҙҙәр менән асыла:*«Күктән һәм Ерҙән яралған, Ҡояш һәм Ай менән тәхеткә ултыртылған бөйөк Ғун Тәңреҡото...»*. Был ябай ғына шартлы титул түгел, ә хакимлыҡтың изге тәбиғәтен раҫлаусы тәрән инаныс билдәһе булған. Ғун йәмғиәтендә хаким — халыҡ менән Асыҡ Күк араһындағы изге бәйләнеште тотоп тороусы тере күпер булып иҫәпләнгән. Әгәр хаким ғәҙеллектән тайпылһа, Тәңре унан ҡотон тартып ала, ә ҡото киткән ханды йә ҡорбан иткәндәр, йә тәхеттән ҡыуғандар.

Ғундар һәр иртә һайын ҡалҡып килгән Ҡояшҡа баш эйгән, ә төнөн тулған Айға сәждә ҡылған. Был яҡтылыҡ сығанаҡтары улар өсөн Тәңренең күренеп торған ҡөҙрәтле күҙҙәре һәм билдәләре һаналған. Йылдың билдәле бер айҙарында — Лунчэн (Аждаһа ҡалаһы) тирәһендә бөтә ғун ырыуҙары һәм ҡәбилә башлыҡтары йыйылып, Асыҡ Тәңрегә, ата-бабалар аруаҡтарына һәм ер-һыу эйәләренә ҙур ҡорбан салыу йолаһын атҡарған.

2. Ноин-Ула ҡурғандары: балсыҡ һәм ебәккә һеңгән серҙәр

Археология — ер аҫтында йоҡлап ятҡан тарихтың тере тауышы. 1924 йылда П. К. Козлов етәкселегендәге Төньяҡ Монголия экспедицияһы Ноин-Ула үҙәнендә донъя тетрәндергес асыш яһаны. Мәңгелек туңлыҡ япмаһы аҫтында ике мең йылдан ашыу ятҡан ғун аҡһөйәктәренең ҡәберлектәре беҙгә тарих китаптары һөйләмәгән хәҡиҡәтте асты.

Ҡәберлектәрҙән табылған ебәк, йөн балаҫтар, көмөш һауыт-һабалар һәм ат егү кәрәк-яраҡтары ғундарҙың донъяға ҡарашын ап-асыҡ сағылдыра. Был сәнғәт әҫәрҙәрендә «хайуандар стиле» өҫтөнлөк итә: ҡанатлы мышылар, мыйыҡлы юлбарыҫтар менән алышыусы бөркөттәр, һығылмалы һындар. Был һүрәттәр ябай биҙәк кенә түгел, ә Ғаләмдәге мәңгелек көрәш һәм тигеҙлек фәлсәфәһе. Йыртҡыс менән тояҡлы хайуандың тартышыуы — йәшәү менән үлемдең, яҡтылыҡ менән ҡараңғылыҡтың бер-береһен тулыландырып тороуын аңлатҡан.

Айырыуса ҡыҙыҡлы табылдыҡ — ағас һауыттарҙа һәм ҡайын туҙында һаҡланған тамғалар. Был тамғалар — һуңыраҡ барлыҡҡа киләсәк төрки рун яҙмаһының иң тәүге үҫентеләре, ырыу һәм ҡәбилә яҙмышын теркәүсе тәүге билдәләр булған.

3. Тәңре ҡото һәм дәүләт нигеҙе

Ғундар донъяһында «Ҡот» төшөнсәһе үҙәк урынды биләгән. Ҡот — ул Тәңре күктән өргән йән өлөшө, бәхет, уңыш, йәшәү көсө һәм изге ҡөҙрәт нуры. Әгәр кешелә ҡот булһа, уның эше уңыр, мал-тыуары үрсеүле, ғаиләһе имен булыр. Ә халыҡ кимәлендә Тәңре ҡото — бөтә илдең тыныслығын һәм ҡеүәтен тәьмин итеүсе юғары фатиха һаналған.

Мөҙө (Модэ) Тәңреҡот идара иткән дәүерҙә (б.э.т. 209 — 174 йылдар) ғундар тарҡау ырыуҙарҙан тимер тәртипле мөһабәт империя ҡора. Мөҙөнөң атаһы Түмән уны үлемгә дусар итергә теләгәс тә, Мөҙө Тәңрегә һыйынып, яҙмыш һынауын еңеп сыға. Үҙенең һыҙғырыусы уғы

ярҙамында яугирҙәрен һүҙһеҙ буйһоноуға өйрәткән Мөҙө ғун дәүләтенең төп законын иғлан итә:*«Ер — дәүләттең төп нигеҙе, уны бер кемгә лә бирергә ярамай!»*.

Был һүҙҙәр төрки дәүләтселегенең меңйыллыҡ васыятына әүерелде. Ер ҡәҙерен белеү — Тәңре бүләгеν ололау, ата-бабалар аманатына тоғро ҡалыу тип аңлашылған.

4. Ғун рухының баҡый яңғырашы

Ғун империяһы тарих сәхнәһенән китһә лә, уның ҡалдырған рухи мираҫы һүнмәне. Күккә табыныу, тәбиғәт менән бәхәсләшмәйенсә, уның ҡанундарына ярашып йәшәү, иреклекте һәр нәмәнән өҫтөн күреү һәм антҡа тоғролоҡ — ғундарҙан һуң килгән Күк Төрөктәргә, Уйғырҙарға, Ҡыпсаҡтарға һәм бөгөнгө төрки халыҡтарына күсте.

Беҙ ҡәбер таштарындағы сүкеп яһалған тамғаларға ҡарағанда, быуаттар аша өҙөлмәгән ошо рухи епте күрәбеҙ. Тәңре беҙҙең бабаларыбыҙға киң далалар бүләк иткән, шул далалар аша күңелдәрен Күктәй киң, дауылдай ирекле ҡылған.

Һүҙ башы ошо булһын: Күктән төшкән нур ҡараңғы ерҙе яҡтыртҡандай, тарихҡа яҙылған хәҡиҡәт тә быуаттар төпкөлөнән күңелебеҙгә юл таба.

2-СЕ ҺҮҘ. ОРХОНДЫҢ ТЕЛЛЕ ТАШТАРЫ: КҮК ТӨРӨКТӘРҘЕҢ БАҠЫЙ АМАНАТЫ

«Өҫтә Күк Тәңре, аҫта Ҡоңғор Ер яралғанда, икеһе араһында әҙәм балаһы яратылған...» (Күлтиген хөрмәтенә ҡуйылған ташъяҙма, Орхон йылғаһы үҙәне, 732 йыл)

1. Алптың баҡыйлыҡҡа күсеүе һәм ҡаған ярһыуы

731 йылдың тамыҙ (август) айы. Монголияның йөрәгендә, Орхон йылғаһы буйындағы Кошо-Цайдам яланы. Киң дала меңәрләгән саптар аттарҙың тояҡ тауышынан һәм һыктауюҡһыныуҙарҙан һелкенә.

Күлтиген — Төрки ҡағанлығын һәләкәттән ҡотҡарып ҡалған, ғүмерендә бер яуҙа ла еңелмәгән ҡырҡ ете йәшлек бөйөк батыр һәм ғәскәр башлығы баҡый донъяға күсте. Уның ҡәбер сатыры эргәһенә Евразияның барлыҡ бөйөк батшалыҡтарынан: Ҡытайҙан, Соғдтан, Тибеттан, Римдан һәм Фарсы иленән илселәр йыйылды. Боронғо дала йолаһы буйынса, килгән илселәр һәм ҡоростай яугирҙәр ҡаты тауыш менән һыктап иланы, алптың кәүҙәһе өҫтөндә күҙ йәштәрен ҡан менән бутап, бысаҡ менән яңаҡтарын телеп ҡорбан килтерҙе.

Ҡәбер усағы эргәһендә уның бер туған ағаһы — оло хаким Билге ҡаған баҫып тора ине. Йылъяҙмаларҙа уның дала тынлығын ярып сыҡҡан ошо ярһыу һүҙҙәре һаҡланған:

«Ҡустым, батырым Күлтиген! Күрер күҙем күрмәҫ булды, аң-зиһенем ҡаҡшаны... Заманды һәм ваҡытты Тәңре булә, ә әҙәм балалары үлем өсөн яралған!»

Әммә ҡаған яңғыҙ үҙенең ҡайғыһын ғына уйламай ине. Ул аяуһыҙ хәкиҡәтте яҡшы төшөндө:**әҙәм хәтере ҡыҫҡа, ә хыянат татлы була**.

Утыҙ-ҡырҡ йыл үтер, яу яландарында ҡаны ҡойолоп сыныҡҡан оло быуын гүр эйәһе булыр, ә яңы тыуған йәштәр еңел тормошҡа, сит ерҙәң алтынына, йомшаҡ ебәгенә һәм көнсығыш күршеләренең хәйләкәр, баллы вәғәҙәләренә алданыр. Төрөк балалары үҙ иркен ниндәй ҡиммәт менән яулап алғанын онотор.

Шул сәбәпле, Билге ҡаған күсмә халыҡтар быға са бер ҡасан да эшләмәгән ғәмәлгә бойроҡ бирҙе: бөтөн мәрмәр ҡаянан дүрт метрлы бейек бағаналар юнып яһарға, уларҙы таш гөбөргәйелдәр арҡаһына ҡуйырға һәм осло ҡорос ҡырғыстар менән мәңгелек аманатын сүкеп яҙырға ҡушты.

«Мин быны Мәңгелек Ташҡа (Bengü Taş) сүкеп яҙырға бойорҙом, — тине ҡаған. — Был ташҡа ҡарағыҙ, ошо тамғаларҙы уҡығыҙ һәм иҫегеҙҙә тотоғоҙ: ҡайһы ваҡытҡа тиклем Асыҡ Күк Тәңренән һәм аталар юлынан тайпылмайһығыҙ — шул ваҡытҡаса усағығыҙ һүнмәҫ, илегеҙ тарҡалмаҫ!»

2. Дания профессорының серҙе асыуы

Быуаттар ағышы дауам итте. Төрки ҡағанлығы тарих төпкөлөнә инде. Ҡыраулы бурандар, ҡарҙар һәм дошмандарҙың яуҙары мөһабәт таш бағаналарҙы ауҙарҙы, плитәләрҙе селпәрәмә ватты, уларҙы ҡом һәм ҡылған үләне аҫтына күмде. Изге яҙмалар мең йылдан ашыу өнһөҙ ятты.

XIX быуаттың аҙағында сәйәхәтселәр Николай Ядринцев һәм Василий Радлов Монголияның кеше аяғы баҫмаған төпкөлөндә ошо мөһабәт таштарҙы тапты. Обелиск ҡырҙарында мөйөшлө, сәйер тамғалар теҙелеп ята ине. Улар скандинав рундарына оҡшаһа ла, донъяла уларҙы бер кем дә уҡый алманы. Сөнки ул заманда сүл күсмәндәрен бары тик наҙан «ҡырағайҙар» тип иҫәпләгәндәр, ә яҙмаларҙы инде юҡҡа сыҡҡан серле бер халыҡ ҡалдырған тип уйлағандар.

Был тәрән серҙе дымлы Копенгаген ҡалаһында профессор Вильгельм Томсен асты.

Айҙар буйы Томсен меңәрләгән тамғалар бәйләнешен бер-береһенә һалып сағыштырҙы. Эш өмөтһөҙ күренә ине. Тик 1893 йылдың ҡарағай (ноябрь) аҙағында ғалим текстарҙа иң йыш ҡабатланған тамғалар төркөмөн абайланы. Ғалим ошо төшөнсәне аңланы: күсмәндәрҙең яҙмаһында был иң оло, иң изге һүҙ булырға тейеш.

Ул өндәрҙе ҡуйып сыҡты — һәм хәрефтәр теҙелеп баҫты:**ТӘҢРЕ (Teŋri)**— «Күк / Бер Хоҙай».

Икенсе сиселгән һүҙ халыҡтың үҙ исеме булды:**ТӨРӨК (Türk)**.

Таштар телгә инде. 1893 йылдың 15 декабрендә Томсен донъяға яҙманың сере сиселеүе хаҡында белдерҙе. Был бөтә донъя тарихын тетрәндергән оло ваҡиға булды: күсмә төркиҙәр күп кенә Европа йылъяҙмалары барлыҡҡа килгәнгә тиклем үк үҙҙәренең камил яҙмаһына һәм юғары әҙәбиәтенә эйә булғанлығы иҫбатланды!

Шуныһы әһәмиәтле: был яҙманы герман хәрефтәренә тышҡы оҡшашлығы өсөн генә «руна» тип атағандар. Ысынында иһә төрки оҫталары тамғаларҙы үҙҙәренең ырыу билдәләренән —**тамғаларҙан (tamγa)**һәм ҡаялағы һүрәттәрҙән ижад иткән:

«Eb»(өй / тирмә) хәрефе тирмәнең тышҡы һыҙатын ҡабатлай.

«Oq»(уҡ) тамғаһы сәнсеүсе ҡорос уҡ башына оҡшаған.

«Ay»(ай) тамғаһы яңы тыуған ярым ай рәүешендә сүкелгән.

Дала яҙмаһы даланың үҙ йөрәгенән, үҙ асылынан яралған.

3. Ireklek манифесы: донъяның яралыу формулаһы

Күлтиген һәйкәленең иң тәүге юлы ҡөҙрәтле ҡыңғырау тауышылай яңғырай:

Üze kök teŋri, asra yaγïz yer qïlïntuqda, ekin ara kişi oγlï qïlïnmïş...

«Өҫтә Күк Тәңре, аҫта Ҡоңғор Ер яралғанда, икеһе араһында әҙәм балаһы яратылған...»

Бер мәлгә туктап, ошо ябай һәм мөһабәт һүҙҙәр хаҡында тәрән уйланығыҙ:

1.**Ғаләм осраҡлы яралмаған.**Өҫтә — ата һәм ҡанун булған Күк. Аҫта — туйындырыусы һәм һыйыныр урын булған Ер. Улар араһында һуҡыр хаос юҡ: донъя төптән камил ярашыуҙа һәм тәртиптә төҙөлгән.

2.**Кеше — уртала.**Ташъяҙма әҙәмде «Тәңренең ҡоло» йәки «ер ҡорто» тип түбәнһетмәй. Кеше (*kişi oγlï*— тура мәғәнәһендә «әҙәм балаһы») Күк менән Ерҙең уртаһына ҡуйылған. Ул — йәнле бәйләнеш, Күк менән Ер араһындағы изге күпер. Ғаләмдәге тигеҙлектең боҙолмауы өсөн кеше туранан-тура яуаплы.

3.**Бөтә әҙәм затының туғанлығы.**Ғәжәп бер хәлгә иғтибар итегеҙ: тәүге юл тик «төркиҙәр» тураһында ғына түгел, ә барлыҡ**әҙәм балалары**хаҡында бәйән итә! Был тар ҡәбиләселек түгел, ә Ғаләми гуманизм үрнәге.

4. Тоныҡуҡ һабағы: дәүләт ни өсөн ҡолай?

Бөйөк киңәшсе һәм полководец Тоныҡуҡ ташында дәүләт тарҡалыуының иң тәрән сәбәптәре асыла:

«Төрөк халҡы үҙе ҡорған ил-дәүләтен юҡҡа сығарҙы. Ҡағаны булған халыҡ юлбашсыһыҙ ҡалды... Сәбәбе нимәлә һуң? Улдары атай һүҙен тыңламаны, ҡустылары ағаларына ҡаршы баш күтәрҙе. Аҡһөйәктәр ҡытай ебәгенә, татлы һүҙенә һәм сит яттарҙың ят йолаһына алданды. Төрөктөң ир-егеттәре ҡол булды, ә паҡ ҡыҙҙары кәнизәккә әүерелде...

Шунда Күк Тәңре әйтте: "Мин һиңә ил бирҙем — һин уны үҙең ташланың! Мин һиңә ҡаған бирҙем — һин уға хыянат иттең! Һәләк бул, төрөк халҡы!"»

Был — халыҡ яҙмышын аңлатҡан оло фәлсәфә.

Империя дошмандың ҡылысынан ҡоламаған. Ул эстән черегән. Ҡоллоҡҡа төшөүҙең сәбәбе — ҡоралдың көсһеҙлегендә түгел, ә**арыу намыҫтың һәм дәрәжәнең юғалыуында**. Халыҡ еңел туҡлыҡты өҫтөн күреп, ата-баба ғәҙәтен онотҡан, үҙ иркен ебәккә һәм шарапҡа һатҡан — һәм Тәңре уларҙан ҡотон тартып алған.

Әммә ярты быуатлыҡ кәмһенеү һәм ҡоллоҡ михнәтен татыған төрөк халҡы иҫенә килгәс, далала ҡайтанан азатлыҡ ялҡыны тоҡанған. Һәм шунда, тип яҙа Тоныҡуҡ, Тәңре ҡабаттан шәфҡәт күрһәткән:

«Төрөк халҡы һәләк булмаһын! Ул яңынан халыҡ булып ҡалҡһын!»

Ошо юлдарҙа ҡоростай ҡанун ята:**халыҡ яҙмышы һуҡыр яҙмыштан түгел, ә уның хәҡиҡәткә һәм намыҫҡа тоғролоғонан тора**.

5. Изге өслөк: Тәңре, Өмәй Инә һәм Изге Ер-Һыу

Яуҙың иң өмөтһөҙ сағында, ҡағанлыҡ ғәскәре ҡышҡы буранда бил быуарлыҡ ҡар кисеп, Алтайҙың боҙло тарлауыҡтары аша аттарының тояҡтарын ҡаяларға ҡырҡып барғанда, Тоныҡуҡ уларҙы ҡотҡарған изге доғаны ташҡа сүкей:

Teŋri, Umay, Ïduq Yêr-Sub basa bērti erinç...

«Күк Тәңре, Өмәй Инә һәм Изге Ер-Һыу (Ыдуҡ Ер-Суб) — бына улар беҙгә еңеү бүләк итте!»

Дала иманының өс ҡанаты бына ошо:

1.**Тәңре**— юғары Хөкөмдар һәм Ғәҙеллек Ҡануны. Ул күңел төпкөлөндәге йәшерен уйҙарҙы күрә, хыянатты язалай һәм намыҫлыларға еңеү бирә.

2.**Өмәй Инә**— бишекте һәм ғаилә усағын йылытыусы Әсә зат. Ҡатын-ҡыҙ наҙынан һәм нәҫел дауамынан тыш батырҙарҙың яу сабыуы мәғәнәһеҙ булып ҡала.

3.**Ыдуҡ Ер-Һыу (Ïduq Yêr-Sub)**— Изге Тупраҡ һәм Тереклек Һыуы. Был — тыуған илдең йылғалары, тауҙары, шишмәләре һәм артылыштары. Дала кешеһе тәрән ышанған: тыуған ереңде хөрмәт итһәң һәм яҡлаһаң, тауҙар менән йылғалар ҙа һинең яғыңда һуғыша. Ереңә хыянат итһәң — һыуы уға, тупрағы ҡәбергә әүерелә.

«Ыдуҡ» (Ïduq)һүҙе — «азат ителгән, иң юғары Тәңрегә бағышланған изгелек» тигәнде аңлата. Тәбиғәт — талау өсөн яралған утынлыҡ йәки көтөүлек түгел. Тәбиғәткә саф күңел һәм таҙа ҡул менән генә яҡын килергә ярай.

6. Йәнәсәй ярынан яңғыраған тауыш: «Тойманым!»

Орхон таштары империялар яҙмышы һәм ҡағандарҙың ҡанлы яуҙары тураһында һөйләне. Әммә Йәнәсәй йылғаһының үрге ағымында — Саян тауҙарында, Хакасияла һәм Тывала — ғалимдар йөҙәрләгән башҡа рун таштарын тапты. Был — ябай дала яугирҙәренең, һунарсыларҙың һәм аҡһаҡалдарҙың ҡәбер таштары.

Һәм уларҙа бөтөнләй икенсе тауыш — үҙәккә үтерлек тәрән кешелекле һағыш яңғырай.

Был яҙмаларҙа мәрхүм үҙ теленән һөйләп, үҙе яратҡан донъяһы менән хушлаша. Һәм һәр ташта тиерлек бер өҙгөс һүҙ ҡабатлана:**«Тойманым» (Toymadïm)**—*«Мин был донъяның йәменә туйманым, һулап өлгөрмәнем!»*:

«Ҡояшыма, Айыма, зәңгәр еремә туйманым, айырылдым... Илемә, яҡындарыма, йәйләүемә туйманым!»

(Үйөк-Тарлыҡ ташы)

«Алты улымдың ҡәҙеренә туйманым! Ҡәрҙәштәремә, ағай-энеләремә туйманым!»

(Элегест ташы)

Был һүҙҙең асылына төшөнөгөҙ —*«Тойманым»*.

Бында тамуҡтан ҡурҡыу йәки шайтандарҙан ҡалтырау юҡ. Бында — ерҙәге йәшәүгә булған сикһеҙ, саф мөхәббәт ята! Күсмә төрки ошо яҡты донъяны бар йәне менән яратҡан: иртәнге тирмә төтөнөн, ҡайнар ит тәмен, шишмә һалҡынлығын, ҡолондоҡ кешнәүен, балаларҙың көлөүен һәм сабып барған атта елдең ҡолаҡ төбөндә һыҙғырыуын оло бәхет күргән.

Үлемде улар ҡайғылы төшөнсә менән түгел, ә**«Айрылыу» (Adrïlmaq)**тип атаған, ә донья ҡуйған зат тураһында тыныс һәм яҡты итеп:**«Уса барҙы» (Uča bardï)**— «Ирекле ҡош булып осто» тигәндәр.

Ғүмер үтә гүзәл, әммә бик ҡыҫҡа. Ҡояш аҫтында һиңә бары бер мәл генә бирелгән икән — һин уны ҡурҡаҡ йәки намыҫһыҙ булып үтергә хаҡың юҡ. Үлемде еңә торған берҙән-бер нәмә бар — ул улдарың һинең ҡәбер ташыңа сүкеп яҙырлыҡ изге**«Мәңге Ат» (Meŋgü At)**— намыҫлы исемең!

Сит сатырҙар һәм сит илаһтар

Орхон һәм Йәнәсәй таштары ирекле Даланың тере тауышын беҙгә еткерҙе. Был юлдарҙа яһалмалыҡ та, ялған да, тәңреләр алдында ялағайланыу ҙа юҡ. Кеше Күк Тәңре алдында тура баҫып, ҡылыс һабына ҡулын һалып, мәңгелек менән тиң телдә һөйләшә.

Ләкин төркиҙәр кеше йәшәмәгән яңғыҙ утрауҙа ғүмер кисермәгән.

Даланың сиктәрендә бай һәм боронғо дәүләттәр ята ине. Сиркәүҙәренең көмбәҙҙәре алтындан ялтыраған Византияның Константинополе, ебәк һәм хуш еҫтәргә батҡан шаһтарҙың Ираны, бейек нығытмалы һәм меңәрләгән түрәле Ҡытайҙың Чанъаны.

Ошо ҡөҙрәтле күршеләр, дала төпкөлөнән үҙ сиктәренә сабып килгән атлы ғәскәрҙәрҙе күргәс, ниҙәр уйлаған икән? Сит илселәр, ҡурҡыуҙан ҡалтырап, дала хакимының сатырына ингәндә, таҙартыусы усаҡ төтөндәре аша ошо еңелмәҫ рухтың серҙәрен нисек аңларға тырышҡан?

Беҙ 448 йылға, ҡәһәрле Аттиланың ҡараргоһына юлланабыҙ...

3-СӨ ҺҮҘ. СИТ ЕР КҮҘЛЕГЕНӘН: ТӨРКИ РУХЫ СИТ КҮҘҘӘР АША

«Улар ут менән һыуға ҙур ихтирам күрһәтә, ерҙе ололап йырлай, әммә күкте һәм ерҙе бер үҙе бар иткән Оло Затты ғына берҙән-бер Тәңре тип таный һәм Уға ғына һыйына...» (Византия тарихсыһы Феофилакт Симокатта, яҡынса 630 йыл)

Сит тарафтарҙың — грек, рим, ғәрәп илселәренең һәм францискан монахтарының ҡалдырған яҙмалары тарихта баһалап бөтөргөһөҙ оло ҡиммәткә эйә. Был кешеләр дала күсмәндәрен яратмаған. Улар төрки атлыларының ҡөҙрәтле төмәндәренән ҡалтырап ҡурҡҡан, яу сабыуҙарына нәфрәтләнгән, ябай һәм ҡырыҫ яугир тормошон түбән күргән.

Әммә ошо хәҡиҡәт иҫ киткес: ят илселәр дала халҡының иманына һәм инанысына төшөнә башлағас та, таң ҡалып телһеҙ ҡалған. Сөнки был киңлектәрҙә алтын боттар ҙа, әҙәм ҡаны түгелә торған ҡараңғы мәмерйәләр ҙә булмаған. Тик бейек Мәңге Күк, изге Тупраҡ һәм боҙоусыһы үҙ башы менән яуап бирә торған ҡоростай тура Һүҙ хакимлыҡ иткән.

1. Ҡәһәрле Аттиланың ябай ағас туҫтағы (448 йыл)

448 йылдың көҙө. Рим дипломаты, ғалим һәм оратор**Приск Панийский**Дунай далаларының төпкөлөнә — легендар Аттиланың ғәскәри ставкаһына юл тота. Римлеләр был бөйөк юлбашсының исеменән ҡалтырап, уны «Тәңренең ҡамсыһы» тип атаған.

Приск үҙ күҙҙәре менән сикһеҙ ҡанһыҙ, аҡылһыҙ байлыҡҡа һәм шашыныуға батҡан яуыз залимды күрергә өмөт иткән ине. Ләкин ағас һарайҙа үткәрелгән оло мәжлестә ул бөтә күңелен тетрәндергән бер хәлгә шаһит була:

Тирә-яҡтағы табындар ризыҡ муллығынан һығылып төшә ине. Ғундың бай түрәләре һәм Рим илселәре сит ерҙәрҙең татлы шараптарын ауыр алтын ҡәҙәхтәрҙән һемерә, көмөш һауыттарҙан һирәк осрай торған затлы аш-һыуҙы ашай.

Тик оло табында бер генә кеше үҙен бөтөнләй башҡаса тота.

Аттиланың үҙ алдында бары тик киҫәк кенә бешкән ит һалынған ябай ағас табаҡ ҡына тора ине. Эсемлекте ул ябай ағас туҫтаҡтан эсә. Кейеме үтә таҙа, әммә тупаҫ ҡалын буҫтауҙан тегелгән, ябай яугир кейеменән һис кенә лә айырылмай. Ҡайышында ла, яу атының йүгәнендә лә бер генә ялтырауыҡ алтын тамға, бер бөртөк ҡиммәтле аҫылташ та юҡ ине.

Ярты донъяны тетрәткән ҡәһәрле хакимдың ошо ябай ағас туҫтағында — дала намыҫының бөтә тәрән фәлсәфәһе сағылған.

Аттила үҙенең был холҡо менән ят илселәргә асыҡ итеп күрһәткән:**минең ҡөҙрәтем — емелдәгән алтын-көмөштә түгел, ә Күк Тәңре Ҡанунына тоғролоғомда**. Өҫтөнә артыҡ алтын тағып, көмөш табаҡтарҙан сикһеҙ шашынып ашаған хаким рухи йәһәттән ҡаҡшай һәм ваҡлана. Ул әйберҙәрҙең һәм малдың ҡолона әүерелә. Ә далала хаким бары тик ябай яугире менән ҡаты ҡаҡланған икмәген уртаҡлашҡанда, эйәр өҫтөндә һалҡын төндө тиң үткәргәндә генә ысын хөрмәткә лайыҡ.

Шул уҡ ваҡытта Приск Аттиланың изге ҡылысы тураһындағы боронғо риүәйәтте теркәп ҡалдырған: бер ябай көтөүсе, аяғы ҡанаған һыйырҙың ҡан эҙе буйлап барып, ергә ҡаҙалған ҡылысты табып ала һәм уны юлбашсыға алып килә. Аттила был ҡоросто юғарыға сөйөп, ғәҙел хөкөм итеү өсөн был яу ҡоралын уға Мәңге Күк үҙе тапшырғанын белдерә. Ҡоростай ҡылысҡа ант биреү — беҙ ғундарҙа күргән изге төшөнсәләр менән тығыҙ тоташа.

2. Ут һәм төтөн аша: Византия илсеһенең ҡалтырауы (568 йыл)

Йөҙ егерме йыл ваҡыт уҙа. Күсмәндәр донъяһының үҙәге көнсығышҡа — яңы бөйөк дәүләт үҫеп сыҡҡан төбәккә, Төрки ҡағанлығына күсә.

568 йылдың тамыҙ (август) айы. Алтай итәктәре асыҡ, әсе артыш төтөнөнә күмелгән.

Данлы Константинополдән император Юстин II тарафынан ебәрелгән затлы Византия илсеһе Земарх Киликиец ҡурҡыуҙан атының йүгәнен тартып туҡтата. Күсмәндәрҙең яу өйө

алдында уларҙың юлын төрки ҡам-ҡаҙҙары (руханиҙары) бүлә. Ҡулдарында ялҡынлап янған тау артышы яна, һауала баҡыр ҡыңғырауҙар сыңлай, ә алдарында, тап юл өҫтөндә, ике ҙур мөһабәт усаҡ ялҡынлана.

Илсенең хеҙмәтселәре һөрән һала: уларҙы тереләй утҡа ташлап яндырырға йыйыналар тип уйлайҙар. Төрки ҡағанының һаҡсылары өндәшмәй генә, ныҡлы ҡул менән византиялыларҙы, уларҙың алтын һәм ебәк тейәлгән ҡасырҙарын ике ялҡын араһындағы тарыҡ юлдан үтергә мәжбүр итә. Ут ялҡыны кейемдәрҙе өтә, күҙҙәр артыш төтөнөнән йәшкә ҡаҡлыға.

Әммә илселәрҙе һәләк итергә бер кем дә уйламаған ине.

Дала яугирҙәре быуаттар үткәс тә төрки халыҡтарында һаҡланасаҡ**Алас—** ут менән таҙартыу изге йолаһын атҡарған. Уларҙың инаныуы буйынса, ят ҡалаларҙан килгән сит кеше үҙе менән йәшерен ағыу, яуыз уй, ҡара көс, сир-ватҡы йәки яуыз күҙ алып килеүе ихтимал. Бөйөк Истәми ҡағандың сатырына аяҡ баҫҡансы, изге ялҡын бөтә ҡара уйҙарҙы һәм яуызлыҡты көлгә әйләндерергә тейеш булған.

Земарх ҡаған алдына килеп ингәс, йәнлек тиреһен ябынған ябай күсмәнде күрергә көткән ине. Кереһенсә, ул хайран ҡалып шаңҡый: ҡаған ике ҙур тәгәрмәсле оло алтын тәхеттә ултыра ине.

Тәгәрмәсле тәхет! Рим менән Константинополдә императорҙар таш һарайҙарға мәңгелеккә береккән ине. Ә далала хакимдың тәхете лә хәрәкәттә: ул Ҡояштың Күк йөҙө буйлап ағылыуы кеүек, үҙенең халҡы менән бергә алға тәгәрәй.

3. Кавказдағы «Тәңре хан»: тере иман ағасы

681 йылда христиан епископы Исраел Кавказға, хазарҙарға буйһонған иртә төрки халыҡтарының береһе — Каспий буйы ғундары янына юллана. Әрмән йылъяҙмасыһы Мовсес Каганкатваци рухани күргән хәлдәрҙе ентекләп яҙып ҡалдырған.

Асыҡланыуынса, барлыҡ ҡөҙрәттәрҙән өҫтөн күреп был халыҡ күҙгә күренмәҫ Оло Барлыҡҡа Килтереүсегә һыйынған һәм Уны саф телдә:**Тәңре хан**тип атаған.

Ҡоролоҡ килгәндә йәки малға ҡара сир тейгәндә, ырыу аҡһаҡалдары уба түбәләренә, изге ағастар — быуаттар буйы үҫкән мөһабәт имәндәр янына күтәрелгән. Улар һайлап алынған саптар аттарҙы ҡорбан иткән, ергә һөт һәм һыу сәскән, ә ат тиреһен йөҙөн көнсығышҡа ҡаратып изге ағас ботаҡтарына элгән.

Ни өсөн ағас ботаҡтарына ат эленгән?

Дала кешеһе өсөн Ағас — Галәмде тоташтырыусы тере күпер булған: тамырҙары ҡараңғы Ер төпкөлөнә китә, олоно кешеләр йәшәгән яҡты ерҙә ултыра, ә йәшел япраҡлы сатыры Мәңге Тәңре Күгенә үрелә. Ағас янында ат бағышлап, кеше үҙенә бирелгән тормош ҡеүәтен кире Күккә ҡайтарған һәм шифалы ямғыр һораған.

Каганкатваци йәнә ҡәбер янындағы ҡайғы тартыуҙы оло һоҡланыу һәм ҡурҡыу менән яҙа: затлы батыр үлгәндә, атлы яугирҙәр ҡәбер тирәләй елеп үтеп, сабып барған көйө ҡылыс менән яңаҡтарын телеп ҡорбан килтергән. Яугирҙәрҙең ҡаны йөҙҙәре буйлап ағып, үләнгә тамған. Был аҡылһыҙлыҡ түгел, ә үлемһеҙ тоғролоҡ анты булған:*«Һин яҡшыраҡ баҡый донъяға остоң, әммә беҙ һинең менән бер ҡандан, һәм беҙ һинең исемеңде онотмабыҙ!»*.

4. Византия баяны: Бер Барлыҡҡа Килтереүсе

VII быуат башында Византия тарихсыһы**Феофилакт Симокатта**, император Маврикийҙың походтарын бәйән иткәндә, сит халыҡ күңелен төшөнөргә ынтылған: Византия йә яулашкан, йә дуҫлашкан был батыр һыбайлылар ниндәй көскә ышана һуң?

Уның һығымтаһы ҡоростай теүәл яңғырай:

«Төркиҙәр утты хөрмәт итә, һыу менән һауаны иң юғары дәрәжәлә ололай, ерҙе маҡтап йырлай, әммә тик Күкте һәм Ерҙе яралтҡан Берҙән-бер Затты ғына Тәңре тип таный һәм Уға баш эйә. Уға бағышлап улар йылҡы ҡорбан итә...»

Византия ғалимы бөгөнгө тәнҡитселәр йыш бутай торған тәрән айырманы ап-асыҡ күргән:

Күсмәндәр йылғаны, утты йәки тауҙы «алла» тип белмәгән. Йылға менән ут — тәбиғәттең нәжес менән бысратырға ярамаған изге мәхлүҡәттәре (**Ыдуҡ Ер-Һыу**).

Ә табыныу — бар тереклеккә башланғыс биргән**Берҙән-бер Күк Тәңрегә**генә йүнәлтелгән.

5. Ҡомлоҡта яңғыраған тауыш: «Бер Тәңре!»

922 йылда Бағдад хәлифәһенең белемле дипломаты һәм сәркәтибе**Әхмәт ибн Фадлан**кырыҫ Каспий буйы далалары аша Волга болғарҙары иленә сәфәр ҡыла. Юлда ул хәҙерге төркмән, үзбәк һәм әзербайжандарҙың ата-бабалары — уғыҙ күсмәндәрен осрата.

Ибн Фадлан ҡаты диндар мосолман булған һәм ят йолаларға тәнҡит менән ҡараған. Әммә бер күренеш уның хәтеренә мәңгелеккә уйылып ҡалған:

«Әгәр уғыҙҙарҙың береһенә ҡара ғәзелһеҙлек, рәнйеү йәки ауыр ҡайғы килһә, ул башын юғарыға — күк көмбәҙенә йүнәлтә лә бөтә тауышына: "Бер Тәңре!" — тип ҡысҡыра, был уларҙың телендә: "Бер Хоҙай!" тигәнде аңлата».*

Ҡыҙыу ҡомлоҡ уртаһында яңғыҙ баҫып торған кешенең ошо өҙгөс тауышын уйлап ҡарағыҙ:**«Бер Тәңре!»**.

Уртала бер ниндәй аралашсы ла юҡ. Доға өсөн аҡса талап итеүсе руханиҙар заты ла юҡ. Әгәр һиңә яҡын дуҫың хыянат итһә, әгәр көслөләр һине тапаһа, ә ханға тиклем меңәр саҡрым булһа — һин тик башыңды Күккә күтәрәһең. Күк күрә. Күк ғәҙел хөкөм итә.

Ибн Фадлан шулай уҡ уғыҙҙарҙың иң ҡаты тәбиғәт һаҡлау ҡанунына аптыраған: сит ил кешеһенә ағып ятҡан йылғаға төшөү йәки унда кер йыуыу ҡәтғи тыйылған. Сөнки шишмә һыуын бысратыу дала законы буйынса тормошҡа ҡаршы ҡылынған иң ауыр яҙыҡ тип һаналған.

6. Мөнгө хандың биш бармаҡ хаҡындағы хикмәте

Тағы өс йөҙ йыл үтә. 1254 йылдың май айында францискан монахы**Гильом де Рубрук**Польшанан алып Кореяға тиклем һуҙылған Бөйөк Монгол империяһының баш ҡалаһы Ҡараҡоромға аяҡ баҫа. Монах бөйөк Мөнгө хан алдында христиан диненең берҙән-бер хаҡ дин булыуын һәм ҡалған барлыҡ диндәрҙең юҡ ителеүен иҫбатларға ынтылған.

Хан тәхете алдында бер-береһен ҡарғап әрләшкән христиан поптарын, мосолман ҡаҙыйҙарын һәм будда ламаларын Мөнгө хан оҙаҡ ҡына тыныс тыңлап ултыра.

Һуңынан хан уң ҡулын өҫкә күтәреп, христиан монахын эргәһенә саҡыра:

«Беҙ, дала халыҡтары, берҙән-бер Тәңрегә генә ышанабыҙ, шул Тәңре ҡөҙрәте менән йәшәйбеҙ һәм шул Тәңре ихтыяры менән бәхетлелеккә ынтылабыҙ, Уға ғына күңелебеҙҙе асабыҙ...

Әммә ҡара әле минең усыма. Тәңре бер ҡулға төрлө бармаҡтар биргән. Тап шулай уҡ Ул төрлө халыҡтарға хаҡлыҡҡа төшөнөүҙең төрлө юлдарын асты. Һеҙгә, Европа халыҡтарына, Ул яҙма Изге Китаптар бирҙе — әммә һеҙ үҙегеҙ унда яҙылғандарҙы тотмайһығыҙ, бер-берегеҙ менән ҡан ҡойошоп талашаһығыҙ. Ә беҙгә Ул ата-баба ҡанунын төшөнөүҙе һәм Бөйөк Күкте хөрмәт иткән барлыҡ халыҡтар менән татыу йәшәүҙе насип итте...»

Был оло хикмәт һабағы булды. Европала инквизиция уттары дөрләгән, Яҡын Көнсығышта Тәре походтарының ҡаны ҡойылған осорҙа, Азияның йөрәгендә күсмәндәр батшаһы дини иректең оло ҡанунын иғлан иткән:**Мәңге Күк Тәңре алдында һинең ниндәй телдә доға уҡыуың түгел, ә йөрәгеңдең сафлығы һәм әйткән һүҙеңә тоғролоғоң иң мөһиме**.

Китап һынауы

Гректарҙың, әрмәндәрҙең, ғәрәптәрҙең һәм европалыларҙың шаһитлыҡтары төп хәҡиҡәтте раҫлай: Асыҡ Күк аҫтындағы далала быуаттар буйы ҡәтғи һәм саф рухлы иман йәшәгән. Унда яһалма боттарға, ярамһаҡ ялғанға һәм һуҡыр дини аяуһыҙлыҡҡа урын булмаған.

Ләкин XI быуатҡа аяҡ баҫҡанда дала тирәһендәге донъя үҙгәрҙе.

Атлы төмәндәрҙең ҡылысы ғына хәҙер бөтә нәмәне хәл итә алмай ине. Уҡ-һаҙаҡ урынына донъя сәхнәһенә бығаса күрелмәгән ҡөҙрәтле яңы ҡорал —**Китап**килде. Далаға донъя дин-

дәренең китаптары ағылды: Бағдадтан ислам, Сүриәнән христианлыҡ, Соғдтан манихейлыҡ, Тибеттан буддизм ағымы инде.

Төрки халыҡтары оло тарихи һынау алдында ҡалды:

Үҙҙәренең боронғо телен онотоп, сит халыҡтарҙың китап аҡылында иреп юғалырғамы?

Йәки донъя менән тиң телдә һөйләшеп, дала асылын мәңгелек шиғри дастандарҙа һаҡлап алып ҡалырлыҡ көс табырғамы?

Төрки һүҙе өсөн бөйөк көрәш башланды. Һәм был алыштың төп яланы алыҫтағы Ыҫыҡкүл ярҙары булды...

4-СЕ ҺҮҘ. БОРОНҒО КИТАПТАР АҠЫЛЫ ҺӘМ ИРЕКЛЕ КИҢЛЕК

«Тәңрекән — төркиҙәр күңеле Күккә тоташҡан оло аҡыл эйәһен, хикмәтле затты шулай атай...» (Мәхмүт әл-Ҡашғари, «Төрки һүҙҙәр һүҙлеге», 1072 йыл)

1. Туған тел өсөн алыш: Бағдадтағы батыр хаҡлыҡ

1072 йылдың ҡышы. Ғәрәп хәлифәлегенең шаулы, затлы баш ҡалаһы Бағдадта ғәҙәти булмаған бер мосафир пәйҙә була. Ул алыҫтағы Ыҫыҡкүл ярҙарынан меңәр саҡрым ат өҫтөндә үтеп, Тянь-Шандың ҡарлы артылыштарын һәм ялҡынлы ҡомлоҡтарын кисеп килгән. Уның исеме Мәхмүт әл-Ҡашғари ине.

Ул замандағы Бағдадта китап ғалимдарының сикһеҙ тәкәбберлеге хөкөм һөрә ине. Ғәрәп аҡыл эйәләре: фәнгә, шиғриәткә һәм дингә тик ғәрәп теле генә лайыҡ, тип ныҡлы ышанған. Ә күсмәндәрҙең телен улар тәрән фәлсәфәүи уйҙарҙы аңлата алмаған ҡырағай дала көтөүселәренең ябай һөйләше тип һанап, түбәнһеткән.

Ҡашғари буш һүҙ менән тартышып торманы. Ул юғары хакимдар һәм ғалимдар алдына йылдар буйы яҙған оло хеҙмәтен **—«Диуану лөғәт әт-төрк» («Төрки һүҙҙәр һүҙлеге»)**китабын һалды.

Хеҙмәтенең инеш һүҙендә дала аҡыл эйәһе тәкәббер баш ҡаланың күҙенә бағып, ошо батыр һүҙҙәрҙе әйтте:

«Мин күрҙем: Аллаһы Тәғәлә дәүләт ҡояшын төркиҙәр йондоҙлоғонда ҡалҡытты һәм халыҡтар менән идара итеү йүгәнен уларҙың ҡулына тапшырҙы... Төрки телен өйрәнегеҙ, сөнки уларҙың хакимлығы оҙаҡҡа һәм мәңгегә һуҙыласаҡ!»

Был рухи зиһендең ғәйәт бөйөк еңеүе булды.

Ҡашғари бары тик меңәрләгән һүҙҙәрҙе, мәҡәлдәрҙе һәм шиғырҙарҙы ғына йыйманы. Ул дала халҡы теленең ғәрәп теленән һис тә ҡалышмауын, шул тиклем бай, теүәл һәм тәрән булыуын иҫбатланы. Уның һүҙлегендә тотош Ғаләм асыла:

Тәңре— ул тик физик күк йөҙө генә түгел. Ул — барлыҡ халыҡтар Уның алдында тиң булған иң юғары Ғәҙеллек, бар нәмәне бар иткән Оло Зат.

Төркиҙәр күңелгә һоҡланыу һәм ололоҡ тойғоһо һалған һәр бөйөк нәмәгә: Хан Тәңре тауының еңелмәҫ ҡарлы түбәһенә лә, быуаттар аша үҫкән мәғрүр оло имәнгә лә «Тәңре» һүҙен ҡушып әйтә, сөнки улар аша мәңгелектең үҙ һулышы тойола.

Тәңрекән— халыҡтың байлыҡ өсөн түгел, ә ғәҙел аҡыл өсөн биргән иң оло дәрәжәһе: намыҫ һәм ғәҙеллек менән хөкөм итә белгән затты «Күккә ҡағылышлы оло кеше» тип атағандар.

Шунда уҡ Ҡашғари атайҙарҙан улдарға аманат булып ҡалған ҡоростай боронғо мәҡәлде теркәгән:

«Ирҙе анты бәйләй, дөйәне — бауы».

Һүҙендә торманың икән — ир-егет булыуҙан туктайһың.

2. Өс аяҡлы тәхет: Баласағунлы Йософ васыяты

Тап ошо йылдарҙа Тянь-Шань тауҙары итәгендә, Баласағун ҡалаһында икенсе бер аҡыл эйәһе — Йософ**«Ҡотаҙғу белек» («Бәхет килтереүсе белем»)**тигән мәшһүр поэмаһын тамамлай.

Йософ Баласағуни Ҡараханиҙар төрки дәүләтендә йәшәгән. Уның китабы ислам традицияһында яҙылһа ла, уның һәр юлында боронғо дала хоҡуғының тере йөрәге тибә. Поэма Көнтүғҙе («Ҡалҡҡан Ҡояш») ҡаған менән уның аҡыллы кәңәшселәре араһындағы фәһемле әңгәмә рәүешендә ҡоролған.

Көнтүғҙе ҡаған хакимлыҡ ҡанунын иҫ киткес хикмәтле мәҫәл аша аңлата:

«Ҡара әле: минең тәхетем өс аяҡҡа таянып тора. Әгәр ултырғыстың дүрт аяғы булһа, ул тигеҙ булмаған ерҙә бәүелә һәм ауа. Ә өс аяҡ бер ҡасан да сайҡалмай — ул һәр тау битендә лә тигеҙлекте ныҡ тота.

Минең Ҡануным (Түрә) тап шундай: ул ҡалҡып һәм ныҡ баҫып тора. Ул бай түрә алдында ла бөгөлмәй, ярлы көтөүсе алдында ла ауышмай. Әгәр хаким яҡын дуҫтарына ярамһаҡланып, көсһөҙҙәрҙе рәнйетә башлаһа — тәхет селпәрәмә килер, күктән бирелгән Ҡот ҡасыр, ә дәүләт ҡом кеүек таралыр...»

Был бөйөк дәрес:**дәүләт һаҡсыларҙың ҡоралы йәки хазина баҙындағы алтын менән түгел, ә хөкөмдарҙарҙың ғәҙеллеге менән һаҡлана**.

Ябай көтөүсе үҙен закон ҡанун хандарҙың үҙен белдеклегенән яҡлай алырын белгәндә генә халыҡ дәүләтенә тоғро ҡала. Закон ялғанға әйләнгән көндә — Күк Тәңре батшанан ҡотон һәм фатихаһын тартып ала.

3. Ебәк юлындағы доға: шишмә алдындағы яҙыҡ

Турфан оазисының ҡомдары аҫтында археологтар X быуатҡа ҡараған уникаль ҡулъяҙма — боронғо төркиҙәрҙең «Хуастуанифт» тип аталған тәүбә доғаһын тапты.

Бөйөк ебәк юлында көн күргән уйғырҙар ул заманда яҡтылыҡ менән ҡараңғылыҡтың көрәшен бәйән иткән боронғо манихей динен тотҡан. Ләкин улар был тәғлимәтте төрки теленә тәржемә иткәндә, тәүбә тексына күсмәндәрҙең йәнле тәбиғәткә ҡарата изге әҙәп ҡағиҙәләре килеп ингән:

«Күк менән Ер алдында һүҙ менән йәки ғәмәл менән яҙыҡ ҡылған булһаҡ;

таштар өҫтөнә бушҡа ҡан түккән булһаҡ;

кәрәге булмағанда тере ағасты сабып йыҡҡан булһаҡ;

шишмәнең ағып ятҡан саф шифалы һыуын бысратҡан булһаҡ;

ҡоштар һайраған сәскәле ботаҡты һындырған булһаҡ — яҙығыбыҙҙы таныйбыҙ һәм ғәфү үтенәбеҙ...»

Ниндәй тәрән һиҙгерлек!

Кеше бары тик күршеһен алдағаны йәки урлашҡаны өсөн генә тәүбә итмәй. Ул уйынкөлкө өсөн ботаҡты һындырғаны, йә шишмә башын болғатҡаны өсөн Изге Ер-Һыуҙан ғәфү үтенә!

Күсмән халыҡ өсөн Ер һәм Һыу (**Йер-Суб**) файҙаланып ташлай торған йәнһеҙ байлыҡ булмаған. Тәбиғәт — йәне булған, яратырға тейеш тыуған йорт булған. Бушҡа ботаҡ һындырыу — ерҙең тере кәүҙәһенә яра яһау менән бер тип аңлашылған.

4. Тәреле таш һәм ҡыпсаҡтар һүҙлеге

Төрки ырыуҙарын яҙмыш ҡайҙа ғына ташламаһын, уларҙың боронғо рухи теле һынмаҫ булып ҡалған:

1.**Йылға ҡырсынташындағы тәреләр (Етеһыу, Сүй үҙәне):**

XII–XIV быуаттарҙа бында несториан христиан динен тотҡан төркиҙәр йәшәгән. Археологтар йөҙәрләгән ҡәбер таштарын — ҡайраҡтарҙы тапты. Тигеҙ шымартылған ташҡа лотос сәскәһенән үҫеп сыҡҡан тәре һүрәте, ә янында боронғо рун яҙмаһы менән:

*«Ҡуян йылында ғибәҙәт ҡылыусы Йософ иреклe ҡош булып осто (uča bardï)... Тәңре уны мәңгелек рәхәтендә тынысландырһын...»*тип яҙылған.

Орхон таштарынан һуң ярты мең йыл үткән, дин үҙгәргән — ә изге һүҙҙәр шул уҡ ҡалған: үлем — һәләкәт түгел, ә ҡош булып күккә осоу!

2.**Ҡыпсаҡ һүҙлеге «Кодекс Куманикус» (Ҡырым, 1303 йыл):**

Италия сауҙагәрҙәре һәм католик монахтары Дондан алып Дунайға тиклем күсеп йөрөгән ҡыпсаҡтар менән аралашыу өсөн һүҙлек төҙөгән. Латиндар ҡыпсаҡ теленә «Алла» (Deus) тигән иң оло һүҙҙе тәржемә итергә теләгәндә — үҙҙәренең теле өсөн ҡәҙерле булған төркиҙең төп һүҙе**Тәңре (Tengri)**төшөнсәһенән дә бөйөгөрәк һүҙ тапмаған, ә рухи нурҙы һәм бәрәкәтте**Ҡот (Qut)**тип тәржемә иткән.

Боронғо дала һүҙе шул тиклем саф һәм тәрән булған, сит диндәр һәм сит халыҡтар уны иң ҡәҙерле ынйы кеүек ҡабул иткән.

Даланың тере хәтере

Ҡашғариҙың ҡалын китаптары, Баласағуниҙың оло дастандары һәм ҡыпсаҡ ҡульъяҙмалары дәүерҙең йәнле һулышын һаҡланы. Әммә китаптар ул заманда тотош байлыҡ тора ине. Улар тик солтан һарайҙарында, батшалар сатырында һәм монастырҙарҙа һаҡланған.

Ә ялан киңлектәрендә дауылдар ҡоторонған.

Яу сапҡанда ҡалалар янып көл булған, китапханалар ялҡында һәләк булған, ҡағыҙ еүешлектән серегән йә ҡомға күмелгән. Әгәр төрки халҡының иманы бары тик ҡағыҙ биттәрендә генә һаҡланһа — унан күптән бер эҙ ҙә ҡалмаҫ ине.

Традицияның төп хазинаһы ҡайҙа һаҡланған һуң? Ҡағанлыҡтар ҡолап, төргәктәр селпәрәмә килгәндә был намыҫ ҡанунын нимә һаҡлап ҡалған?

Был донъяла утта янмай торған, сереү белмәҫ икенсе бер бөйөк хазина бар ине. Ул сәсәндәрҙең һәм йырауҙарҙың күңел түрендә йәшәгән, ҡумыҙ һәм ҡумыҙ ҡылдарының моңло сыңында төнгө дала тынлығын ярып яңғыраған...

5-СЕ ҺҮҘ. ЙЫРЛАНА ТОРҒАН ХӘТЕР: ЭПОС АУАЗЫ

«Яңғыҙым ғына мәңге йәшәһәм — донъяға ни файҙа булыр? Мәңгелек тереклек һыуын үҙем эсмәйем: уны ер йөҙөнә бөркәйем! Тауҙар йәшәрһен, йылғалар саф булһын, әҙәм балалары гүзәл ғүмер итһен!» (Башҡорт халыҡ ҡобайыры «Урал батыр», 1910 йылғы яҙма)

1. Төндә яңғыраған ҡыл ҡумыҙ сыңы

Дала өҫтөндә ҡара төн. Киң баҫҡан кейеҙ тирмә тышында һалҡын буран өрөп, япмаларға энәләй ҡаты ҡар бәрә. Әммә эстә, усаҡ янында, тыныс һәм йылы. Ҡоро һаҡсауыл күмерҙәренең ҡыҙыл ялҡыны түңәрәкләп ултырған кешеләрҙең йөҙөн яҡтырта: аҡһаҡалдар, йәш батырҙар, ҡулдарында йоҡлаған бәпәйҙәрен тотҡан ҡатындар. Барыһы ла тын ҡалған.

Уртала ултырған сәсән ҡулындағы йәйәне ҡыл ҡумыҙ ҡылдарына тейҙерә.

Инструмент изге ҡарама ағасынан юнып яһалған, ә ике ҡылы елғыр айғырҙың ҡойроҡ сәсенән ишелгән. Дөйә тиреһе менән көпләнгән сапҡыстан түбән, яғымлы, ҡарлыҡҡан үҙәк өҙгөс ауаз урғылып сыға. Был моң кешенең тәнен сымырлатып ебәрә: гүйә сабып барған меңәрләгән аттар тояғы аҫтында туң ер үҙе һыҡтай.

Был ябай ғына көйләү түгел. Был — изге рухи сер башланыуы.

Йырсы —*сәсән, йырау, манассы*— күҙҙәрен йома. Ул ҡағыҙға ҡарап уҡымай. Һуғыш ялҡындарында таш ҡалалар һәм китапханалар янып көл булған дәүерҙәрҙә дала халҡы үҙенең хәтерен тире төргәктәргә түгел, ә кеше йөрәгенә ышанып тапшырған. Сәсәндәр меңәрләгән шиғри юлдарҙы яттан белгән. Улар төндәр буйы өҙлөкһөҙ йырлаған, ата-бабалар васыятын быуындан-быуынға бер яҙыҡһыҙ тапшырып килгән.

Әлбәттә, быуаттар ағышында боронғо ҡобайырҙар үҙгәргән. Уларға яңы заман һүҙҙәре, мосолман образдары, яңы алптарҙың исемдәре өҫтәлгән. Ләкин һуңғы ҡатламдар аҫтында барыбер боронғо тамыр һуҡҡан:**намыҫың булмаһа, әҙәм ғүмеренең ҡиммәте ни тора?**

2. Урал батыр менән Ғилгәмәш: мәңгелекте һайлау

Был оло һорауға иң тәрән яуапты башҡорт халҡының бөйөк ҡобайыры**«Урал батыр»**бирә.

Донъя әҙәбиәтендә иң боронғо поэма бар — беҙҙең эраға тиклем ике мең йыл элек яҙылған Бабил батшаһы тураһындағы «Ғилгәмәш хаҡында дастан». Урук хакимы Ғилгәмәш яҡын дуҫын юғалтҡас, ҡурҡыуға төшөп, үлемдең ҡотоҫҡос үҙенән ҡаса. Ул бары тик үҙенә генә мәңгелек йәшәү табыу өсөн ер сигенә сәфәр ҡыла.

Ә хәҙер Көньяҡ Урал киңлектәрендә тыуған Урал батырҙы ҡарағыҙ.

Урал да үлемгә ҡаршы яу аса. Ул зәһәр дейеүҙәрҙе еңә, һыу төбөндә йәшеренгән яуыз Аждаһаны ҡыйрата һәм мәңгелек Йәншишмәне — тере һыуҙы яулап ала. Ләкин Урал батыр үҙе генә мәңге йәшәр өсөн был тылсымлы һыуҙы үҙ ҡулы менән эсеп ҡуймай.

Ул шифалы Йәншишмә һыуын ауыҙына алып, уны бөтә тупраҡҡа, тәбиғәткә сәсә:

«Ер йөҙө сәскә атһын! Тауҙар мәңгелек йәшел булһын, шишмәләр сылтырап аҡһын, ә кешелек яҡты донъяла бәхетле ғүмер кисерһен!»

Урал үҙе үлемде еңеп, ғәзиз тәнен тупраҡ итә. Батырҙың үҙ кәүҙәһенән бейек Урал тауҙары хасил була, ҡаны шифалы йылғаларға әүерелә, ә рухы — ирекле халыҡтың күңелендә баҡыйлыҡ ала.

Был — Күк Тәңре ҡанунының иң юғары фәһеме:**ысын мәңгелек — ҡурҡып үҙ тиреңде генә һаҡлап ҡалыуҙа түгел, ә үҙеңдән һуң киләсәк быуындар өсөн яҡтылыҡ ҡалдырыуҙа**.

3. Алпамыша: ҡанатлы ат һәм намыҫ ҡануны

Барлыҡ төрки халыҡтарында — ҡаҙаҡ, үзбәк, башҡорт, татар һәм алтайҙарҙа — киң таралған «Алпамыша» дастаны батыр менән уның тоғро юлдашы булған яу атының изге берлеген данлай.

Атты ябай ғына эйәрләмәйҙәр: яу алдынан уны кейеҙ сатырҙың ҡараңғыһында ҡырҡ көн буйы емләйҙәр, бейә һөтө эсерәләр һәм тояҡтарын еүешлеккә тейҙермәй һаҡлайҙар. Яуҙың хәл иткес мәлендә яу аты Байсыбар (йәки Аҡбуҙат) упҡын өҫтөнән осоп сыға, эйәһе менән кеше телендә һөйләшә һәм дошман һөңгөһөнән үҙ күкрәге менән батырын ҡаплап һаҡлай. Был — саҡ батшаларының алтын башлыҡтарында һәм Алтайҙың боронғо таштарында сүкеп яһалған изге Ҡанатлы Ат образы.

Әммә эпостағы иң төп баҫым — батырҙың намыҫты һайлауында.

Дала яланы һәр малай уҡ атырға өйрәнгәнсе отоп алған ҡоростай оло ҡағиҙәне яралты:

«Малым — йәнемдең саҙаҡаһы, / Йәнем — арымдың саҙаҡаһы!»

«Мал-тыуарым — ғәзиз ғүмерем өсөн ҡорбан;

Ә ғүмерем — бары тик саф намыҫым өсөн генә ҡорбан!»

Бына күсмән кешенең ҡиммәттәр баҫҡысы:

1. Малды юғалтыу ауыр, әммә ғүмереңде һаҡлап ҡалыу өсөн малды бирергә мөмкин.

2. Әммә үлсәүгә**Ар (Ар-намыҫ)**— саф намыҫ, антҡа тоғролоҡ һәм изге исем һалынғанда — һин һис икеләнмәйенсә йәнеңде бирергә бурыслыһың!

Намыҫһыҙ йәшәү этлектән дә түбән һаналған. Яу яланында ҡәрҙәштәрен ташлап ҡасҡан йәки биргән антын боҙған кеше тере мәйеткә әүерелгән.

4. Ҡорҡот олатай һәм алптың ихлас тәүбәһе

Уғыҙҙарҙың «Ҡорҡот ата китабы»нда Тәле Дүмрүл («Ярһыу Дүмрүл») батыр тураһында иҫ киткес тетрәндергес ҡисса һаҡланған.

Дүмрүл үтә ҡеүәтле һәм тәкәббер булған. Ул һыуһыҙ ятҡан ҡоро соҡор аша күпер һалған һәм юлсыларҙан көсләп һалым алған: күпер аша үткәндән — ҡырҡ тәңкә, ситтән урап үткәндән — ҡырҡ сыбыҡ һуҡтырған. Ул үҙен донъяның еңелмәҫ хужаһы тип һанап, хатта Тәңрегә ҡаршы һүҙ әйткән.

Һәм шунда уның башына Үлем фәрештәһе килеп баҫҡан.

Ҡөҙрәтле алп ҡылысын күтәргән, әммә Үлемдең ҡарашынан уның аяҡтары тотмаҫ булған, ҡорос ҡорал хәлһеҙләнгән ҡулдарынан төшөп киткән. Ҡурҡыуға төшкән Дүмрүл шәфҡәт һорап ялбарған. Шул саҡ Күк Тәңре шарт ҡуйған: үҙ ихтыяры менән һинең өсөн йәнен бирерҙәй кешене тапһаң — тере ҡаласаҡһың.

Дүмрүл ҡартайған ата-әсәһенә йүгерә. Сал сәсле атаһы алдында тубыҡлана:*«Атай, һин ғүмереңде йәшәнең, көндәрең һанаулы, минең өсөн йәнеңде бир!»*Ҡарт атаһы башын сайҡай:*«Донъя татлы, балам. Йән ҡәҙерле»*. Ул үҙен күкрәк һөтө менән имеҙгән әсәһенә йүгерә:*«Әсәй, ҡотҡар!»*Әсәһе ситкә борола:*«Яҡты донъя гүзәл, улым, үҙең үл»*.

Өмөтө өҙөлгән батыр хушлашыр өсөн йәш кәләшенә килә.

Һәм шунда ябай ҡатын уға ошо һүҙҙәрҙе әйтә:

«Һинһеҙ был донъя миңә ниңә кәрәк? Һинең өсөн минең ғәзиз йәнем фиҙа булһын!»

Шул мәлдә Дүмрүлдөң тәкәббер ташы селпәрәмә килә. Ул йөҙтүбән ергә йығылып, ғүмерендә беренсе тапҡыр ихлас күҙ йәштәре менән тәүбә итә. Ул Тәңрегә ошо саф һүҙҙәр менән өндәшә:

«Бейектәрҙән бейекһең Һин, Йөҙөңдө бер кем күрмәгән — Гүзәл Тәңре (Görklü Tanrı)!

Аҡылһыҙ наҙандар Һине күктәрҙән эҙләй һәм ерҙе соҡой,

Ә Һин — саф йөрәктәрҙең үҙендә йәшәйһең!»

Ҡатындың ихлас оло мөхәббәтен һәм батырҙың төптән үкенгән тәүбәһен күреп, Күк Тәңре икеһенә лә бәрәкәтле оҙон ғүмер бүләк итә.

Был юлдарҙа тәрән хәҡиҡәт ята:**Тәңре таш һарайҙарҙа йәки болот артында түгел, ә һөйә белгән таҙа йөрәктәрҙең үҙендә йәшәй**.

5. Ҡырғыҙ «Манасы» һәм яҡут «Олонхоһы»: өҙөлмәҫ рухи еп

Тянь-Шандың ҡарлы түбәләренән алып Себерҙең тайға йылғаларына тиклем халыҡ хәтере ошо уҡ һынмаҫ күсәрҙе һаҡлап ҡалған.

Ҡырғыҙҙарҙың бөйөк**«Манас»**дастанында батырҙар яу алдынан ҡылыстарын яланғасландырып Күккә ҡарай:

«Төбөһө асыҡ Көк Теңир, Төшө түктүү Жер-Эне!» — *«Көҙгөләй асыҡ Аяҙ Күк, ҡуй-ынлы Йәшел Ер-Инә! Хыянатсыны Күк ҡәһәрләһен, антын боҙғанды ҡара ер йотһон!»*

Яҡуттарҙың Ньургун Боотур тураһындағы**Олонхоһында**кеше йәне өс өлөштән тора:**Ийә-ҡот**(әсә бүләк иткән йән, Тәңренең сағылышы һәм намыҫ осҡоно),**Буор-ҡот**(ергә ҡайтасаҡ кәүҙә) һәм**Салғын-ҡот**(һауа һулышы). Ә кешелек холҡоноң нигеҙе **—Сөр (Сүр)—** һынмаҫ ихтыяр һәм кешелек намыҫы. Әгәр Сөр һынһа — батыр буш көлгә әйләнә.

Хәтерҙең ҡанун булып ҡалҡыуы

Эпос Даланың йүнәлеш күрһәтеүсе Ҡотоп йондоҙо булды. Сәсәндәрҙең йырҙарында кеше үҙен ваҡ ҡол итеп түгел, ә Күк менән Ер араһындағы изге тигеҙлекте һаҡлаусы алп итеп күрҙе.

Ләкин батырҙар риүәйәттәрҙә йәшәгән. Ә көндәлек тормош ябай кешеләр алдына көн һайын ҡатмарлы һорауҙар ҡуйған:

Ҡан ҡойолмаһын өсөн ике ырыу араһында ҡышлауҙарҙы нисек ғәҙел бүлергә?

Ҡурсалаусыһы булмаған тол ҡатын менән етем баланы кем нисек яҡларға тейеш?

Әгәр хан һүҙенән тайпылып, ғәҙеллекте тапаһа, ни эшләргә?

Һәм шунда ҡумыҙлы сәсәндәр урынына ҡулдарына һөңгө йәки ҡылыс тотмаған икенсе кешеләр килеп баҫҡан. Уларҙың ҡулында тик таяҡ менән аҡ кейеҙ генә булған.

Уларҙы**бейҙәр—** дала ҡаҙыйҙары тип атағандар. Һәм уларҙың һүҙе бөтә ғәскәрҙәрҙән дә өҫтөн булған...

6-СЫ ҺҮҘ. АТАЛАР ҒӘҘӘТЕ — ЯҘЫЛМАҒАН ҠАНУН

«Ханда ҡырҡ ирҙең аҡылы булһа — бейҙә ҡырҡ ирҙең намыҫы булыр. Башты киҫеп була, ләкин хаҡлыҡты һөйләгән телде киҫеп булмай...» (Бейҙәр суды хаҡындағы боронғо дала мәҡәле)

1. Йөҙгә-йөҙ: ырыуҙар яҙмышы хәл ителгәндә

Ҡояш ялҡынлап яндырған ҡырыҫ киңлектәрҙә эҫе төш мәле. Ҡоро дала яланында ике һыбайлылар төркөмө бер-береһенә ҡаршы ҡатып ҡалған. Ҡулдарҙа ҡындан һурып алынған яланғас ҡылыстар ялтырай, уҡ-һаҙаҡтар тартылған. Ыҙғыштың сәбәбе боронғо: иң һәйбәт ҡышлау ерҙәре йәки ҡыуып алып кителгән өйөр йылҡы. Бер яңылыш әйтелгән яуыз һүҙ, бер осоролған ҡорос уҡ — һәм тиҫтәләгән ауылдарҙы оҙаҡ йылдарға ҡанлы үс алыуға тартасаҡ ҡан ҡойош башланасаҡ.

Һәм ошо ҡурҡыныс мәлдә дошманлашып торған ғәскәрҙәр араһына яй ғына ат өҫтөндә яңғыҙ һыбайлы килеп инә.

Ул оло йәштә, өҫтөндә тимер һайман да, билбауында ҡылыс та, яу уғы ла юҡ. Уның артында һаҡсы ғәскәре лә, пушкалы таш ҡәлғәләре лә, кеҫәһендә хан мөһөрө лә юҡ. Ләкин был сал сәсле ҡарт ҡоро ҡулын юғарыға күтәреү менән — үлемдән ҡурҡмаған йөҙәрләгән батыр яугир туҡтап, ҡоралын түбән төшөрә.

Был зат **—бей**, йәғни дала ҡаҙыйы.

Аҡһаҡал атынан төшә, тап туҙан өҫтөнә йәйелгән аҡ кейеҙгә ултыра һәм ике яҡты ла ҡояш байығансы тыныс ҡына тыңлай. Ул һәр аҙымды, һәр рәнйеүҙе һәм килтерелгән зыянды намыҫ үлсәүенә һала. Һуңынан аяҡҡа баҫа ла, ҡулына ҡоро аҡ сыбыҡты **—аҡтаяҡты**алып, халыҡ алдында уны шартлатып урталай һындыра:

«Дәү ғәйеп һынды! Ыҙғыш бөттө! Кем ошо һүҙҙән һуң яланғас ҡорал тотоп яу менән ҡуҙғала — ошо һынған аҡтаяҡ кеүек Мәңге Күк Тәңре ҡәһәре менән һынһын!»

Һәм яугирҙәр өндәшмәй генә ҡылыстарын ҡындарына тыға.

Уларҙы ҡурҡытыусы һаҡсылар булғанға түгел — дала киңлегендә йөҙәр саҡрымға бер генә һаҡсы ла юҡ. Улар бөтөнләй икенсе нәмәнән ҡурҡа: Күк Тәңре ихтыярын боҙоуҙан, намыҫты юғалтыуҙан һәм үҙ ырыуына мәңгелек онотолмай торған оят тап төшөрөүҙән ҡурҡа.

2. Хыялһыҙ дала: күсмәндәргә ҡаты ҡанун ниңә кәрәк булған?

Буш хыялдарға бирелергә кәрәкмәй: күсмән тормош аҡ күлдәкле кешеләр һыҙғырып ҡурай уйнап ултырған бер ҡатлы ожмах булмаған.

Был сиктән тыш ҡырыҫ һәм ҡурҡыныс донъя булған. Тынһыҙ ҡоролоҡ, малдың ҡырылыуына килтергән ҡот осҡос ҡышҡы йот, аслыҡ, барымта яуҙары һәм ҡанлы үс алыу — һәр көндөң аяуһыҙ хәҡиҡәте ине. Бындай шарттарҙа, яҙылған китаптар һәм даими полицияһы булмаған ерҙә бер генә көс халыҡты үҙ-ара һәләкәттән һаҡлап алып ҡала алған.

Ул көс **—Ғәҙәт (Йоһон)**, йәғни ата-бабаларҙан ҡалған изге ғәҙеллек йолаһы булған.

Ғәҙәт кешеләрҙең уйлап тапҡан яһалма законы түгел, ә йәшәү өсөн мең йылдар буйы һыналған ҡағиҙәләр тупланмаһы:

Аманатҡа ҡул һуҙмау:яугирҙең сатырына килеп һыйынған ҡунаҡ, хатта элекке аяуһыҙ дошманың булһа ла, күкрәгенә тимер ҡаҙалмай, киреһенсә, иң ҡәҙерле түр ризығы менән һыйланған. Ҡунаҡҡа хыянат итеү — оло яҙыҡ һаналған.

Ҡарғамау һәм үс алмау сиге:ҡанға ҡан менән яуап биреү ырыуҙарҙы селпәрәмә килтермәһен өсөн бейҙәр ҡаты**Ҡун (Ҡон)—** ғәйеп хаҡын түләткән. Йөҙәрләгән баш йылҡы менән үс ҡаны йомолған, ә балалар етемлектән ҡотҡарылған.

Берҙәмлек йөкләмәһе:ауыр ҡышта малы бөткән туғанға тотош ырыу бер нисә баш мал биреп ярҙам иткән. Был ярҙам көсһөҙҙө һәләк булыуҙан ҡотҡарған.

3. Ете быуын сере: шәжәрә һәм ҡан сафлығы

Күсмәндәр аҡылының иң мөһабәт нигеҙҙәренең береһе **—ете быуынды белеү ҡануны**.

Дала ҡануны бер ырыу эсендә ете быуын үтмәйенсә өйләнешеүҙе ҡәтғи тыйған. Был тыйыуҙы боҙған кеше ҡанға ҡаршы оло яҙыҡ ҡылған тип һаналған. Бындай ғәйеплеләрҙе ырыуҙан ҡыуғандар, уларҙы тамғанан һәм ата-бабалар аруағының ҡурсалауынан мәхрүм иткәндәр.

Башҡорт халҡында шәжәрә яҙмалары һәр ғаиләлә изге ҡомартҡылай һаҡланып, атанан улға төшөнгән. Халыҡ йыйынына (**Йыйынға**) үҙенең ете быуын ата-бабаһын: үҙенән башлап етенсе олатаһына тиклем яттан әйтеп бирә белгән ир-егет кенә тулы хоҡуҡлы ағза итеп инделгән.

Был иҫәп кешене мәңгелек тарих менән бәйләгән:*«Мин бында яңғыҙ баҫып тормайым. Минең артымда ете быуын бабаларымдың яу ҡаны, тире һәм аманаты ята. Мин уларҙың намыҫына тап төшөрөргә хаҡлы түгелмен».*

4. Шихандарҙа ҡабынған ялҡын һәм ҡарға бутҡаһы

Көньяҡ Урал итәктәрендә, башҡорт ырыуҙары үҙҙәренең аҫаба ерҙәрен быуаттар буйы һаҡлаған төбәктәрҙә этнографтар быуаттар төпкөлөнән килгән боронғо изге ғәмәлдәрҙе теркәп ҡалдырған:

1.**Тау түбәләрендәге «Теләк» йолаһы:**

Аяуһыҙ ҡоролоҡ килгәндә, ырыу ололары изге шихандар һәм бейек тауҙар — Торатау, Йөрәктау, Ирәмәл түбәләренә күтәрелгән. Унда яланғас ҡая өҫтөндә ҡоро ағастарҙан таҙа усаҡ яҡҡандар һәм Күк Тәңрегә теләк теләгәндәр. Ҡорбан ҡанының изге ҡая ташын бысратмауына айырыуса ныҡ баҫым яһалған.

Аҡһаҡалдар ҡулдарын күк көмбәҙенә күтәргән:

«Ий, Оло Тәңре! Ергә ямғыр бир, илгә тыныслыҡ бир, малыбыҙға бәрәкәт бир!»

Был яуыз шайтандарҙан ҡурҡыу түгел, ә Күк Тәңрегә ихлас балаларса ялбарыу булған.

2.**Ҡарғатуй йолаһы:**

Яҙ көнө, тәүге күсмә ҡоштар ҡайтҡан мәлдә, балалар һәм ҡатын-ҡыҙҙар изге ҡайындар янына сыҡҡан. Улар һөттән һәм игендән йола бутҡаһы бешереп, уны ағас ботаҡтарына һалғандар:

«Ҡарғаларға — аш, ергә — ямғыр, илгә — именлек!»

Ҡоштар ҡанаттарында Тәңре Күгенән йылылыҡ алып килеүсе изге яҙ хәбәрселәре тип ҡабул ителгән.

3.**Ҡот ҡойоу йолаһы:**

Әгәр кеше ҡаты ҡайғынан йәки ҡурҡыуҙан тормош теләген юғалтып һүнеп барһа, имселәр Ҡот ҡойоу йолаһын үткәргән. Саф шишмә һыуы өҫтөндә кешенең башына ҡурғаш ҡойоп, имселгән:

«Ҡотом, ҡайт! Күкрәгеңдәге урыныңа ҡун, тәнеңә көс бир!»

Кешене яман яҙыҡлы тип түбәнһетмәгәндәр, ә күңеленә һөйөү һәм тыныслыҡ биреп, Күктән бирелгән йәшәү осҡонон ҡайтарырға ынтылғандар.

5. Өмәй ҡурсалаған бишек һәм Алтай артылыштары

Ҡаҙаҡ, алтай һәм себер этнографияһы ла тормошто һаҡлаусы иң боронғо төшөнсәләрҙе сағылдырған:

Бишеккә һалыу:

Яңы тыуған баланы ағас бишеккә тәүге тапҡыр яткырғанда, оло инәй уны артыш төтөнө менән алаҫлаған һәм боронғо һүҙҙәрҙе әйткән:

«Был минең ҡулым түгел — Өмәй Инәнең ҡулы!»

Ҡатын-ҡыҙ үҙенең хәлһеҙлеген аңлап, сабыйҙың ғүмерен тәбиғәттең шәфҡәтле инәлек ҡөҙрәтенә тапшырған.

Алтай артылыштарындағы Оваа:

Василий Радлов, Григорий Потанин кеүек бөйөк ғалимдар тау юлдарындағы боронғо ғәҙәтте теркәгән. Һалкын елдәр өргән һәр хәүефле артылышта таштарҙан өйөлгән ҡурған —**Ова**торған.

Һәр юлсы — баймы ул, йә ярлымы — атынан төшөп, ойоҡҡа яңы таш һалырға, ҡарағас ботағына аҡ сепрәк (салама) бәйләргә һәм юлды тар-мар итмәй имен үткәргәне өсөн тәбиғәт эйәләренә рәхмәт әйтергә бурыслы булған. Изге шишмә янында сүп ҡалдырыу йәки ағас сабыу тауҙарҙың ҡар ишелмәһе менән язаланасаҡ оло гонаһ һаналған.

Хәҡиҡәт сиге

XIX һәм XX быуат башындағы ғалимдарҙың яҙмалары Даланың тере һулышын теркәп ҡалдырған. Был яҙмаларҙа яһалма музей күренеше түгел, ә ҡырыҫ, аҡыллы һәм тәрән кеше-лекле рухи донъя асыла.

Унда фанатизмға урын булмаған. Тик ғүмергә оло хөрмәт, ғаиләгә тоғролоҡ, ололарҙы ололау һәм әйткән һүҙеңә һынмаҫ тоғролоҡ булған.

Ләкин XX быуаттың аҙағында, боронғо бабалар рухына ҡыҙыҡһыныу яңынан тоҡанғас, был изге майҙанда бөтөнләй башҡа яһалма заттар пәйҙә булды.

Ҡаҙырлы ҡауырһын таҡҡан ялған «руханиҙар», осһоҙ сенсация яратыусылар һәм сәйәси ялғансылар боронғо тарихты мыҫҡыл итә башланы: «Тәңренең ун әмере» тигән ялған китаптар сығарҙылар, күсмәндәрҙе мысыр пирамидаларын төҙөүсе тип иғлан иттеләр, уйлап сығарылған ялған ҡулъяҙмалар тараттылар.

Быуаттар буйы мең михнәт менән һаҡланған ата-баба хәҡиҡәте балаганға һәм көлкөгә әйләнеү хәүефе алдында ҡалды.

Бөйөк тарихты ялған ялаларҙан таҙартыу, саф алтынды һуңғы ваҡыттың батҡағынан айы-рыу мәле етте...

7-СЕ ҺҮҘ. ХӘҠИҠӘТ БӨТӨП, ӘКИӘТ БАШЛАНҒАН ЕРҘӘ: ТАРИХИ ЫШАНЫС КАРТАСЫ

«Хәҡиҡәт һүҙе саф шишмә кеүек: уға сүп-сар ташларға ярамай. Ата-бабаларына уйлап сығарылған еңеүҙәрҙе һәм ялған ҡанундарҙы таҡҡан кеше үҙ халкын данламай — киреһенсә, уның ысын хазинаһын талай...» (Түрә Ҡануны хаҡындағы боронғо фәһем)

1. Ялған хазиналар: еңел әкиәттәр ауырыуы

Бер боронғо ҡорал йыйыусы оҫта янына ҡарт ҡылыс алып килгәндәр, тип күҙ алдына килтерегеҙ. Ҡоросо быуаттар буйы тоноҡланған, яу яландарында алыштан ҡалған китек эҙҙәре күренеп тора, һабы яугир ҡулдары менән шымартылған. Был ҡылыстан ҡан, янғын төтөнө һәм дала туҙаны еҫе аңҡый. Ул — ысын, тарихи яу ҡоралы.

Әммә йәнәшәлә ялған әйберҙәр менән һатыу итеүсе пәйҙә була. Ул осһоҙ тимер киҫәген ала ла, уны алтын буяу менән буяп, быяла муйынсаҡтар йәбештерә лә баҙарҙа ҡысҡыра:*«Ҡарағыҙ! Был — бар әҙәм затының тәүбабаһы тотҡан тылсымлы ҡылыс, уның менән тауҙарҙы ярып сыҡҡандар!»*.

Аҡылһыҙ наҙандар ялтырауыҡ ялғанға алданып, аҡсаларын ташлай. Ә быуаттарҙы үткән ысын ҡоростай ҡомартҡы бер мөйөштә туҙанланып ята бирә.

Тап ошо ҡайғылы хәл XX быуат аҙағында боронғо дала мираҫы менән ҡабатланды.

Тимер шаршау ҡолап, халыҡтарҙа үҙ тамырҙарын белеү теләге уянғас, китап баҙарҙарын һәм интернет киңлектәрен ялған тарихи әкиәттәрҙең болғансыҡ тулҡыны баҫты. Төрки традицияһын «бөтә мысырҙар, шумерҙар һәм գректар сыҡҡан берҙән-бер дин» тип иғлан иткән ялған пәйғәмбәрҙәр, баҙар алдаҡсылары пәйҙә булды. Мәктәп дәреслектәренән һүҙмә-һүҙ күсереп баҫылған ялған «Тәңренең ун әмере» тигән ҡағыҙҙар баҫтырып сығарҙылар. Бер генә оригиналь ҡулъяҙмаһы ла булмаған «Джағфар Тарихы» кеүек уйҙырмаларға һылтаныу башланды.

Ни өсөн бындай алдаҡ барлыҡҡа килде? Берәүҙәр намыҫһыҙ юл менән осһоҙ амулеттар һатып еңел аҡса эшләргә теләне. Икенселәр яраланған милли ғорурлыкты баҫырға маташты:*«Бөгөн ауыр йәшәйбеҙ икән — өс мең йыл элек бөтә Ер шары менән идара иткәнбеҙ, тип уйлап сығарайыҡ!»*.

Ләкин ысын дәрәжә һәм тоғролоҡ алдаҡ өҫтөндә ҡоролмай.

Хәтерен ялған өҫтөндә төҙөгән халыҡ аяҡ аҫтындағы ҡомлоҡҡа йорт һалған кешегә оҡшаған: тәүге етди ғалим бер һүҙ әйтеү менән — ялтырауыҡ ялған селпәрәмә киләсәк.

2. Айырыу һыҙығы: фән менән уйҙырма араһында

Был китаптың иң мөһим төп ҡағиҙәһе ошо: беҙ бары тик тарихи сығанаҡтар менән раҫланған хәҡиҡәткә генә таянабыҙ.

Хәҡиҡәт камил, ҡәтғи һәм саф булырға тейеш. Әгәр ниндәй ҙә булһа йола рун ташында яҙылмаған булһа, уны сит илселәр теркәмәгән булһа, боронғо һүҙлектәрҙә һәм эпик ҡобайырҙарҙа осрамаһа — беҙ уны ни тиклем матур яңғырамаһын, үҙ тарихыбыҙ тип алдамайбыҙ.

Ошо ҡаты сикте тотҡанда ғына беҙҙең традиция һәр тәнҡит алдында ҡоростай еңелмәҫ була.

3. Сүплеккә ташларлыҡ дүрт ағыулы ялған

Килеп сыҡҡан ялғандарҙың асылын асыҡтан-асыҡ күрһәтәйек:

1-се ялған. «Тәңренең ун әмере»

Ҡайһы бер ҡулайһыҙ брошюраларҙа: «1. Күктө олола; 2. Урлама; 3. Зина ҡылма...» тип теҙелгән исемлектәр баҫыла.

Хәҡиҡәт:Бер генә рун яҙмаһында ла, ҡытай йылъяҙмаларында ла, Ҡашғари һүҙлегендә лә**бер ниндәй ҙә номерланған әмерҙәр булмаған**. Күсмәндәр библияса гонаһтар исемлеген белмәгән. Дала кешеһенең намыҫы өс тере тамырға таянған: батырҙың сафлығы (**Ар-намыҫ**), ете быуын бабалары алдында оятҡа ҡалмау ҡурҡыуы һәм ҡорос ҡылыс өҫтөндә бирел-

гән изге ант (**Ант**). Былар урынына ят китаптарҙың күсермәһен тағырға маташыу — үҙ тамырынды мыҫҡыл итеү ул.

2-се ялған. «Тәңрелек — донъялағы бөтә диндәрҙең әсәһе»

Күсмәндәрҙе Мысыр, Һиндостан һәм Вавилон цивилизацияларын төҙөгән уҡытыусылар тип иғлан итеү.

Хәҡиҡәт:Был — фәнгә бер ниндәй ҡағылышы булмаған буш уйҙырма. Төрки традицияһы беҙҙең эраға тиклемге II–I меңйыллыҡтарҙа Үҙәк Азияның һәм Көньяҡ Уралдың ҡырыҫ далаларында яралған. Был үҙенсәлекле атлылар, малсылар һәм тимерселәр мәҙәниәте булған. Үҙебеҙҙең ҡағандарыбыҙ, аҡыл эйәләребеҙ һәм батырҙарыбыҙ булғанда, сит ерҙең фирғәүендәрен тартып алыуҙың ни кәрәге бар?

3-сө ялған. Ялған йылъяҙмалар: «Джағфар Тарихы» эше

Имеш XVII быуатта яҙылып, 1993 йылда Ырымбурҙа «мөғжизәле рәүештә» табылды тип баҫылған, уйлап сығарылған батшалар һәм яуҙар менән тулы китап.

Хәҡиҡәт:Фәндәр Академияһының етди экспертизаһы раҫланы: был китаптың төп нөсхә ҡулъяҙмаһы донъяла бөтөнләй юҡ. Китап тексы 1970-се йылдарҙағы совет фәнни терминдары менән шыплап тултырылған. Был — XX быуат аҙағында яһалған ябай компиляция. Етди һөйләшеүҙә бындай ялғанға һылтаныу — ғилемһеҙлекте күрһәтә.

4-се ялған. «Бөтә дала иманы — бары тик дөңгөр ҡағыу ғына»

Оло рухи традицияны ҡара урманда ут янында дөңгөр ҡағып бейеүгә генә ҡайтарып ҡалдырырға маташыу.

Хәҡиҡәт:Төрки ҡағанлығының батша ташъяҙмаларында шамандар хаҡында бер генә һүҙ ҙә әйтелмәй. Дәүләт кимәлендә Күк Тәңрегә һыйыныу тыныс, мәғрүр һәм ҡәтғи булған — таң һарыһында Күккә бағып тороу менән атҡарылған. Имсе-баҡсылар халыҡ дауалаусылары сифатында йәшәһә лә, улар дәүләттең һәм ҡағанлыҡтарҙың төп рухи ҡанундарын билдәләмәгән.

4. Хәҡиҡәттең биш ҡая баҫҡысы

Был сүп-сарҙы ташлағас, ниндәй хазина тороп ҡала һуң?

Унда биш ныҡлы таш баҫҡысҡа таянған ғәйәт ҙур, һынмаҫ алтын мираҫ асыла:

1.**Таштар һәм ҡурғандар (Археология һәм эпиграфика):**

Күлтиген, Билге ҡаған һәм Тоныҡуҡ һәйкәлдәре; Пазырыҡ һәм Ноин-Ула боҙлоҡтары аҫтындағы кәшәнәләр; Саян-Алтай болан таштары. Был — ҡаяға сүкеп яҙылған ата-бабаларҙың үҙ тере тауышы.

2.**Шаһиттарҙың күҙмә-күҙ яҙмалары:**

Римле Присктың Аттила һарайынан яҙған иҫтәлектәре; Менандрҙың Истәми ҡаған янындағы ут менән таҙартыу баяны; Симокаттаның төрки иманы хаҡындағы яҙмалары; Ибн Фадландың юл яҙмалары; Рубруктың Мөнгө хан менән әңгәмәһе. Был ят күҙҙәр күсмәндәргә ярамһаҡланмаған — улар бары күргәндәрен генә теүәл теркәгән.

3.**Бөйөк боронғо ҡулъяҙма китаптар:**

Мәхмүт әл-Ҡашғариҙың һүҙлеге, Баласағуниҙың «Ҡотаҙғу белек» әҫәре, ҡыпсаҡтарҙың «Кодекс Куманикус» һүҙлеге, Турфандан табылған төрки доғалары.

4.**Халыҡ ҡобайырҙары:**

«Урал батыр», «Ҡорҡот ата», «Манас», «Алпамыша», «Олонхо». Ғүмерҙе намыҫҡа бағышлау юлын быуаттар аша түкмәй-сәсмәй алып килгән оло мираҫ.

5.**Йәнле этнография:**

Бейҙәр сығарған ғәҙел хөкөмдәр, ете быуын ҡануны, ҡунаҡсыллыҡ йолалары һәм тәбиғәтте бысратмау тыйыуҙары. Был йолаларҙы Радлов, Вәлиханов, Анохин, Потанин кеүек ҙур ғалимдар теркәп ҡалдырған.

Зәңгәр упҡынға аҙым: Икенсе Өләшкә күсеү

I Өлөш үҙ аҙағына етте. Беҙ боронғо ташъяҙмалар янындағы тәүге сәфәребеҙҙе тамамланыҡ. Беҙ онотолоу туҙанын таҙарттыҡ, ялғанды ялҡында яндырҙыҡ һәм иҫбатланыҡ: ата-бабаларҙың боронғо хаҡлығы бер ниндәй һынауҙан да ҡурҡмай.

Нигеҙ һалынды. Ләкин нигеҙ — ғибәҙәтхананың башы ғына.

Алдыбыҙҙа ата-бабаларыбыҙ таң менән сатырҙан сығып баҡҡан, үлемһеҙ яуға сапҡан һәм мәрмәр ҡаяларға сүкеп яҙған бөйөк сер асыла.

Тәңреүҙе нимә ул? Ни өсөн күсмән Уға көмбәҙле ябыҡ таш йорттар һалмаған, ә асыҡ дала елендә баш эйгән? Йылғалар менән тауҙар кеше һүҙен тойған был тере тәбиғәт нисек ҡоролған? Ни өсөн яугир эйәр өҫтөндә ил сиген ҡурсалағанда, Өмәй Инә бишекте һаҡлай?

I Өлөштөң ҡапҡалары ябыла.

Башығыҙҙы юғарыға күтәрегеҙ. Өҫтөбөҙҙә II Өлөштөң оло серле зәңгәр тәрәнлеге асыла:**«Күк көмбәҙе һәм Ер һулышы»**...

II. КҮК КӨМБӘҘЕ ҺӘМ ЕР ҺУЛЫШЫ

Тирә-яғыбыҙҙағы донъя: көстәр, эйәләр һәм йыһан тәртибе

8-СЕ ҺҮҘ. ЗӘҢГӘР КҮК — БАШЛАНҒЫСТАР БАШЛАНҒЫСЫ: ТӘҢРЕ ТӨШӨНСӘҺЕ ҺӘМ АСЫЛЫ

«Өҫтә Күк Тәңре, аҫта Ҡоңғор Ер яралғанда, икеһе араһында әҙәм балалары яратылған...» (Күлтиген хөрмәтенә ҡуйылған оло ташъяҙма, 732 йыл)

1. Асыҡ көмбәҙ аҫтындағы кеше

Көҙгө ҡараңғы төндә иркен далаға сығығыҙ. Яҡҡан усағығыҙҙы һүндерегеҙ. Тирмәгеҙҙән йөҙ аҙым ситкә — төнгө ҡараңғылыҡ төпкөлөнә атлағыҙ.

Тәүге мәлдәрҙә ҡолаҡты ҡаҡҡан тынлыҡ баҫа. Йөҙәр саҡрымға яҡтыртҡыс сыраҡ та, таш ҡойма ла, һаҡлағыс кәртәләр ҙә юҡ. Итек аҫтындағы тупраҡ ҡап-ҡара, һалҡын һәм өнһөҙ. Ә баш өҫтөндә — сикһеҙ, тере һәм ҡот осҡос мөһабәт зәңгәр упҡын йәйрәп ята. Миллиардлаған сағыу, сәнскеле йондоҙҙар шул тиклем түбән аҫылынған: ҡулыңды һуҙһаң — осоп барған йондоҙға бармағың тейер кеүек.

Бындай мәлдә таш ҡалала үҫкән кеше ҡурҡыуҙан ҡатып ҡала: йөрәк ярһып күкрәккә бәргеләнә, ә аң-зиһенде иң ябай хәҡиҡәт өтөп ала — һин ошо ҡара тупраҡ менән сикһеҙ йондоҙло тәрәнлек араһында тороп ҡалған ваҡ ҡына бер ҡом бөртөгөһөң.

Әммә боронғо күсмән өсөн был сикһеҙлек бер ҡасан да ҡурҡыу тыуҙырмаған.

Ул таш бүлмәләргә ҡасмаған. Яугир яурындарын туралап, ҡулын билбауының ҡылыс һабына ҡуйған да, ҡарашын тап зәңгәр күк түбәһенә йүнәлтеп, донъя диндәре тарихында тиңе булмаған бөйөк изге һүҙҙе әйткән:**ТӘҢРЕ (Teŋri)**.

Европа тикшеренеүселәре күсмә халыҡтарҙың иманын аңлай алмайынса быуаттар буйы бушҡа бәхәсләште. Берәүҙәр наҙанланып: күсмәндәр имеш «бары тик болоттарға һәм ямғырға ғына табынған» тип яҙҙы. Икенселәре киреһенсә, дала Тәңреһен Яҡын Көнсығыш ҡалыбына һалып, Уны болот өҫтөндә ултырған аҡ һаҡаллы ҡарт итеп һүрәтләргә маташты.

Икеһе лә төптән яңылыша ине.

Тәңре — күктәге әҙәм заты ла, һауа ҡатламындағы йәнһеҙ болот киҫәге лә түгел. Тәңре — Ғаләмдең үҙендә йәшәгән йәнле, иң юғары Рухи Башланғысы. Ул — бар донъяны тигеҙлектә тотоп торған юғары Ғәҙеллек, сикһеҙ Аҡыл һәм Мәңгелек Тәртип. Һәм был Тәңре кешенән бары тик бер нәмәне генә:**йөрәктең сафлығын һәм әйткән һүҙгә ҡоростай тоғролоҡто талап итә**.

2. Гранитҡа соҡоп яҙылған һүҙ: Орхон Күге

Икенсе Төрки ҡағанлығының хакимдары ҡытай ҡоллоғоноң көлөнән ҡайтанан аяҡҡа баҫҡас, улар алтын боттарға табынмаған. Улар ташҡа мәңгелек азатлыҡ ҡанунын сүкегән:

«Өҫтә төрөк Тәңреһе, изге төрөк Ере һәм Һыуы ошолай әйтте: "Төрөк халҡы юҡ булмаһын, халыҡ булып ҡалҡһын!" — тине...»

Күҙ алдына килтерегеҙ: ҡаған үҙен батша тип иғлан итеү өсөн ғәскәри көсөнә генә таянмай. Ул үҙ ҡөҙрәтенең бары тик Тәңре ихтыярынан яралыуын аңлай. Төрки яҙмаларында быуаттар буйы ошо изге һүҙ ҡабатлана:**«Тәңре ялҡауы менән» (Teŋri yarlïqaduq ïnïn)—** «Күк Тәңренең фатихаһы һәм әмере менән».

Ә Күлтиген ташының егерме туғыҙынсы юлында дала яугирҙәренең еңелмәҫлек сере сүкеп ҡалдырылған:

«Күк Тәңре көс-ҡеүәт (көс / küç) биргәс, атам ҡағандың ғәскәре бүре кеүек булды, ә дошмандары ҡуй кеүек ҡалтыранды...»

Көс-ҡеүәт (*көс*) яугиргә тыумыштан бирелмәй. Был мускул көсө лә, тимер һайман да түгел. Был **—Күк Тәңренең ышанысы**. Һин хаҡлыҡ өсөн көрәшкәндә, үҙ халҡыңды һәм көсһөҙҙәрҙе яҡлағанда — тамырҙарыңда Тәңре ялҡыны яна. Ҡурҡаҡ булһаң йәки антыңды боҙһаң — Тәңре был ҡеүәтте тартып ала, һәм ҡорос ҡылысың хәлһеҙләнгән ҡулдарыңдан төшөп китә.

3. «Заманды Тәңре төҙөй» (Өд Тәңре яһар)

Билгә ҡаған һәйкәленең унынсы юлында иң бөйөк дала аҡылы уйып яҙылған:

Öd Teŋri yasar, kiši oγlï qop ölgeli törümiš...

«Заманды Тәңре төҙөй һәм бүлә; ә әҙәм балалары бөтәһе лә үлем өсөн донъяға яралған...»

Был һүҙҙәрҙә — күсмәндәр фәлсәфәһенең бөйөк мәғрүрлеге ята.

Боронғо төрки телендәге**«Өд» (Öd)**һүҙе — диуарҙағы сәғәт телдәре түгел. Был — йыл миҙгелдәренең алмашыныуы, ҡояштың ағышы, кешегә бирелгән ғүмер мөҙҙәте, йәғни изге Тереклек Ваҡыты. Ә**«яһар» (yasar**)ҡылымы — «ғәҙеллек менән ойоштороу, тейешле өлөштө бүлеп биреү» тигәнде аңлата.

Күк Тәңре һәр кемгә үҙенең өлөшөн үлсәп бирә. Ер йөҙөндәге бер генә кеше лә — ярлы көтөүсеме ул, әллә оло батшамы — үлемдән алтын менән һатып алына алмай. Барыбыҙ ҙа был яҡты ергә ҡыҫҡа ғына ваҡытҡа ҡунаҡ булып килгәнбеҙ.

Һәм ошо ҡотолғоһоҙ хәҡиҡәт алдында дала кешеһендә ҡурҡыу түгел, ә ҡоростай батырлыҡ уянған:

«Үлемдән барыбер ҡасып булмай икән — ниңә ҡурҡырға? Ҡояш аҫтында нисә йыл йәшәүең мөһим түгел. Иң мөһиме — ошо Асыҡ Күк аҫтындағы юлыңды нисек үтеүеңдә: ҡурҡаҡ ҡол булыпмы, әллә саф намыҫлы кеше булыпмы!».

4. Дунайҙан Бағдадҡа тиклем: бөтә халыҡ белгән изге Исем

Тәңрегә һыйыныу ниндәйҙер бер айырым ырыуҙың ғына табыныуы булмаған. Был тотош Евразия дала билбауының уртаҡ рухи нигеҙе булған.

1.**Болғар ерендәге таш бағана (IX быуат):**

Дунай Болғар иленең тәүге баш ҡалаһы Плискала археологтар Омуртаг хандың (814–831 йылдар) аҡ мәрмәр колоннаһын тапты. Ташта грек хәрефтәре менән:

«КАНАСЮБИГИ ОМУРТАГ... ТЕОС ТАНГРА...» тип яҙылған.

Алтайҙан меңәр саҡрым алыҫта, Византия сиктәрендә лә болғар яугирҙәре Тәңрене үҙ исеме менән ололаған:**Тангра / Тәңре**. Хан да үҙ белдеге менән түгел, ә Күктән ҡуйылған оло башлыҡ («Канасюбиги») булған.

2.**Уғыҙ сүллектәрендә яңғыраған тауыш (922 йыл):**

Ғәрәп илсеһе Әхмәт ибн Фадлан ябай дала кешеһенең ҡайғы килгәндә ғибәҙәтхана эҙләмәүен, башын күккә күтәреп бөтә тауышына:*«Бир Тәңре!»*— «Бер Хоҙай!» тип ҡысҡырыуын яҙып алған.

3.**Ҡашғари ҡулъяҙмаһы (1074 йыл):**

Үҙенең бөйөк һүҙлегендә Мәхмүт әл-Ҡашғари аңлата: төркиҙәр «Тәңре» һүҙе менән Оло Барлыҡҡа Килтереүсене генә түгел, ә күңелдә тетрәндергән бөйөк тәбиғәт мөғжизәләрен — мәҫәлән, башы күккә терәлгән мәғрүр Хан Тәңре тауын да атай. Сөнки оло тәбиғәт аша Асыҡ Күктең үҙ һулышы тойола.

5. Ғибәҙәтханаһыҙ, алтынһыҙ, аралашсыһыҙ хаҡлыҡ

Ни өсөн дала халыҡтары таштан ғибәҙәтханалар һалмаған?

Ултыраҡ халыҡтар сиркәүҙәр, мәсеттәр һәм пагодалар төҙөп, доғаны дүрт стена араһына бикләгән һәм көмбәҙҙәрен алтын менән ялтыратҡан. Ә дала кешеһе быға хайран ҡалып ҡараған.

Нисек итеп Сикһеҙ Тәңрене таш ҡумта эсенә бикләргә мөмкин? Өҫтөңдә Тәңренең Үҙе бар иткән тере һәм мәңгелек Күк көмбәҙе торғанда, буяу менән һыҙылған таҡтаға йәки ағас ботҡа баш эйеү нисек мөмкин булһын?

Күсмәндең ғибәҙәтханаһы **—тотош Галәмдең үҙе**булған:

Был ғибәҙәтхананың иҙәне — йәшел ҡылған үләне һәм яланғас тупраҡ.

Көмбәҙе — көндөҙгө аяҙ зәңгәр күк һәм төнгө сикһеҙ йондоҙло күк көмбәҙе.

Сырағы — алтын ҡояштың үҙе.

Ә хуш еҫле төтөнө — әсе әрем менән тау артышының шифалы төтөнө.

Асыҡ Күк аҫтында доға ҡылыу кешенән сикһеҙ сафлыҡты талап иткән. Таш бина эсендә кешеләр араһында йәшеренергә, бай бүләк биреп яҙыҡты йолорға йәки дин башлығы алдында ярамһаҡланырға мөмкин.

Ә далала һин Күк алдында яңғыҙ баҫып тораһың. Тәңрегә һинең алтының кәрәкмәй. Күк һине башыңдан аяғыңа тиклем үтәнән-үтә күрә — күңелеңдәге һәр бөртөк йәшерен уйыңды белә. Тәңрене алдап булмай.

Зәңгәр япманың яңы сере

Тәңре бар булған донъяның иң тәүге башланғысы булған. Әммә дала юлсыһы башын юғары күтәргәндә, ул зәңгәрлекте, аҡ болоттарҙы, бөркөттөң осошон һәм ҡояштың алтын нурҙарын күргән.

Беҙ һулаған ябай һауа ҡайҙа бөтә лә, донъя менән идара иткән серле, күҙгә күренмәҫ Оло Ҡөҙрәт ҡайҙа башлана һуң?

Ни өсөн боронғо аҡыл эйәләре ике Күк хаҡында — күҙҙәр күргән зәңгәр һауа һәм бары тик таҙа күңел генә күрә алған Рухи Күк хаҡында һөйләгән?

Беҙ ҡарашыбыҙҙы ошо зәңгәр сергә йүнәлтәбеҙ...

9-СЫ ҺҮҘ. ӨҪТӘГЕ ҠАРАШ: ЗӘҢГӘР КҮК НИМӘ ЙӘШЕРӘ? (КҮРЕНГӘН ҺӘМ СИКСЕҘ КҮК)

«Күк көмбәҙе латинса: Caelum, ҡыпсаҡса: Kök. Алла латинса: Deus, ҡыпсаҡса: Tengri...» («Кодекс Куманикус», Венециялағы Изге Марк соборы ҡулъяҙмаһы, 1303 йыл)

1. Йондоҙлоҡтар аҫтындағы төн: көмбәҙ йәнләнгәндә

Йылы тамыҙ (август) төнөндә дала уртаһында салҡан ятып, күҙҙәрегеҙҙе тура өҫкә төбәгеҙ.

Бер нисә минуттан һуң яурын аҫтындағы ябай тупраҡ юғалғандай тойола. Һин үҙеңде төбөндә һалҡын йондоҙҙар ялҡынланған ғәйәт ҙур серле ҡоҙоҡ уртаһында, ауырлыҡһыҙ бушлыҡта йөҙөп йөрөгәндәй хис итәһең.

Йылы Европа кабинеттарында ултырған XIX быуат ғалимдары үҙҙәрен өҫтөн күреп: дала күсмәндәре «юғары фәлсәфәүи төшөнсәләрҙе белмәгәнлектән, ябай күк һауаһына, болотҡа һәм йәшенгә генә баш эйгән наҙан мәжүсиҙәр булған» тип яҙҙы.

Әммә Венециялағы Изге Марк соборы китапханаһында 1303 йылғы ҡыпсаҡ теле һүҙлеге —**«Кодекс Куманикус»**кулъяҙмаһы һаҡлана. Һәм был боронғо пергамент кабинетта уйлап сығарылған ялғанды селпәрәмә килтерә.

Күсмәндәр менән аралашыу өсөн һүҙлек төҙөгән Италия руханиҙары ике төрлө төшөнсәне теүәл теркәгән:

Ҡыпсаҡ яугире аяҙ күк йөҙө, һауа, болоттар йәки көндөҙгө зәңгәр төҫ хаҡында һөйләгәндә — ул:**КҮК (Kök)**тигән һүҙҙе ҡулланған.

Әммә һүҙ бар нәмәне бар иткән Оло Зат, юғары Аҡыл, Намыҫ һәм Йәшәү Ҡөҙрәте хаҡында барғанда — күсмән бөтөнләй икенсе изге һүҙҙе:**ТӘҢРЕ (Tengri)**төшөнсәһен әйткән.

Был айырма төптән тәрән булған. Бер генә дала кешеһе лә болотто йәки ямғыр тамсыһын «Тәңре» тип атамаған.

Күсмән өсөн зәңгәр күк — ул донъяның гүзәл сатыры, мәхлүҡәт. Ә Тәңре — кеше башы өҫтөнә ошо сикһеҙ сатырҙы ҡорған Бөйөк Барлыҡҡа Килтереүсенең Үҙе!

2. Ғаләми ат бәйләү бағанаһы: Тимерҡаҙыҡ һәм Етеғараҡсы

Бөгөнгө ҙур ҡала кешеһе өсөн йондоҙло күк үле булып күренә: урам уттары һәм төтөн йондоҙҙарҙы ҡаплай, төндө тоноҡ һорологҡа әйләндерә.

Ә дала кешеһе өсөн төнгө Күк — серле китап, дөрөҫ компас һәм һәр төн һайын уйнала торған оло рухи ҡаршылыҡ булған.

Күктөң төньяҡ яғына ҡарағыҙ. Барлыҡ йондоҙлоҡтар мәңгелек түңәрәк буйлап хәрәкәт итә. Тик бер генә яҡты йондоҙ ҡаҙаҡлап ҡуйғандай урынынан бер ҡарыш та ҡуҙғалмай. Был — Тимерҡаҙыҡ йондоҙо.

Күсмәндәр уны ҡаҙаҡса:**Темір Қазық**, башҡортса:**Тимерҡаҙыҡ**тип атаған.

Дала халҡының ғаләми күҙаллауын ҡарағыҙ: бөтә Галәм — ул ғәйәт ҙур йәйләү. Күк көмбәҙенең тап уртаһына Тәңре ҡуҙғалмаҫ тимер бағана — ғаләми ат бәйләү ҡаҙығы ҡаҡҡан.

Ошо бағанаға күҙгә күренмәҫ арҡан менән ике иң яҡшы күк саптары — Бәләкәй Етегән йондоҙҙары:**Аҡбуҙат**менән**Күкбуҙат**бәйләнгән.

Ә Оло Етегән йондоҙлоғон дала**Етеғараҡсы (Жетіқарақшы)—** «Ете Ҡараҡ» тип йөрөткәндәр. Төнө буйы ошо ете ҡараҡ йондоҙ ҡаҙыҡ тирәләй уратып йөрөй, бәйләүле Аҡбуҙат менән Күкбуҙатты урларға маташа. Әммә таң атҡансы, ҡояш сығып йондоҙҙарҙы һүндергәнсе ала алмайҙар.

Был ябай ғына матур әкиәт түгел, был — тормоштоң төп компасы булған:

1.**Буранда юл табыу:**Ҡышҡы буранда йәки төнгө далала бер ниндәй юл да, артылыш та күренмәгәндә һыбайлы нәҡ Тимерҡаҙыҡ буйынса аҙашмайынса тура юлын тапҡан.

2.**Йортто Галәмгә яраҡлаштырыу:**Тирмә ҡорғанда күсмән унын ишеген көньяҡҡа — төш мәлендәге ҡояш йылыһына ҡаратып ҡуйған. Ә тирмәнең артында ныҡлы Тимерҡаҙыҡ — донъяның үҙәге торған. Кеше Галәмдең төҙөк ҡанундары эсендә көн күргән.

3. Төҫтәр сере: ни өсөн Күк — «Зәңгәр»?

Орхон ташъяҙмаларында Күк гел генә**Күк Тәңре (Kök Teŋri)**— Зәңгәр Күк, Саф Асыҡ Күк тип атала.

Ни өсөн был төҫ изгелек билдәһенә әүерелгән?

Төрки телдәрендә**«Күк» (Kök)**тамыры иҫ киткес тәрән мәғәнәгә эйә:

Был — аяҙ күктең зәңгәр нуры һәм шифалы шишмә һыуының үтә күренмәле төҫө;

Был — яҙ көнө ҡар аҫтынан ярып сыҡҡан йәшеллек (күгәреү);

Иң мөһиме:*көк*һүҙе **—«тамыр, башланғыс, ырыуҙың төп нигеҙе»**тигәнде аңлата (бөгөн дә халыҡ телендә:*күкрәк*— йөрәк түре, күңел төпкөлө;*төбө-күге*— зат-зәүере тигән төшөнсәләр һаҡланған).

Боронғо төрки өсөн Күкте «Зәңгәр» тип атау — Уны**Иң Тәүге, Башланғыс, Тап Төшмәҫ Саф**тип атау булған.

Зәңгәр төҫ — керһеҙлек төҫө. Унда ерҙәге батҡаҡ та, яугирҙәр ҡаны ла, сереү ҙә юҡ. Ерҙәге барлыҡ әйберҙәр иҫкерә, туҙа, дат баҫа һәм сереп көлгә әйләнә. Ә Зәңгәр көмбәҙ ата-бабаларыбыҙ заманында нисек саф булһа, мең йылдан һуң да тап шулай саф булып ҡаласаҡ.

4. Күренгән һәм Йәшерен Хаҡлыҡ

Мәхмүт әл-Ҡашғари мөһим төшөнсәне теркәгән: күсмәндәр болоттарға үрелгән бейек ҡарлы ҡаяны йәки быуаттар аша үҫкән мәғрүр ағасты күргәндә, баш эйеп:*«Тәңрекән»*(«илаһи зат, Күккә тоташҡан изгелек») тип шыбырлаған.

Был ташҡа йәки ағас киҫәгенә табыныуҙы аңлатҡанмы?

Ҡашғари тура яуап бирә: һис кенә лә юҡ!

Дала кешеһе ташҡа йәки ағас ҡайырыһына баш эймәгән. Ул шул тәбиғәт мәхлүҡәтендә сағылған**Тәңренең оло Ҡөҙрәтенә**һоҡланып баҫып торған.

Кеше ҡояш байығанда Хан Тәңре түбәһенең алтын-ҡыҙыл ялҡын менән балҡыуын күргәндә — үҙендә юғары Көстөң барлығын физик яҡтан тойған. Тау — Алла түгел. Тау — Аллаһы Тәғәләнең Ер өҫтөнә һалған үҙ билдәһе.

Дала рухы ошондай тәрән ҡараш менән йәшәгән:

Күренгән донъябар — иркен дала, йылҡылар, ағып ятҡан шишмәләр, ҡояш яҡтыһы һәм йәшенле ямғыр.

Һәм**Йәшерен Ҡанун**бар — барлыҡ ошо донъяны тигеҙлектә тотоп тороусы күҙгә күренмәҫ мәңгелек ғәҙеллек көсәре.

Тояҡ аҫтындағы тере тупраҡ

Кеше башын өҫкә күтәреп, Күктең сикһеҙ ололоғон аңланы. Ләкин кеше күктә оса торған ҡош түгел. Унын аяҡтары ҡаты ерҙә баҫып тора, атының тояғы ташлы һуҡмаҡтан туҙан сәсә, ә ҡояш яндырған мәлдә тау шишмәһенең боҙло һыуы унын һыуһынын ҡандыра.

Әгәр Күк — ҡәтғи ҡанун, яҡтылыҡ һәм атай булһа, аяҡ аҫтындағы киң Ер нимә ул?

Ни өсөн Орхон таштарында боронғо ҡағандар бары тик Тәңрегә генә түгел, ә ике яҡлы изге исемгә **—Ыдуҡ Ер-Һыуға (Ïduq Yêr-Sub)**тоғролоҡҡа ант биргән?

Беҙ күҙҙәребеҙҙе күктән үлән баҫҡан ергә һәм шишмәләргә төбәйбеҙ...

10-СЫ ҺҮҘ. ТЕРЕ ТУПРАҠ, ИЗГЕ ҺЫУ: ЫДУҠ ЕР-ҺЫУ ҺӘМ АТАЛАР ЭКОЛОГИЯҺЫ

«Күк Тәңре, Өмәй Инә һәм Изге Ер-Һыу беҙгә еңеү бүләк итте...» (Тоныҡуҡ ташъяҙмаһы, 38-се юл, яҡынса 726 йыл)

1. Үлән өҫтөнә һалынған бысаҡ

Ташлы Жунғар тигеҙлегендә яндырғыс эҫе төш мәле, тип күҙ алдына килтерегеҙ. Көндәр буйы сапҡан арыған һыбайлы бәләкәй генә урғылып яткан шишмә янына килеп төшә. Һыуһауҙан ирендәре ҡаҡшаған, яу аты дымлы йәшел үләнгә башын эйеп, ауыр һулай.

Яугир теҙләнә. Әммә бер йотом тере шифалы һыуҙы уртлағансы, ул теләһә ниндәй сит ил сауҙагәрен хайран ҡалдырырлыҡ ғәмәл яһай:

Ул һаҡ ҡына билендәге бысағын сисеп, ситкәрәк — үлән өҫтөнә һала.

Ул бер ҡасан да үткер ҡорос йөҙөн саф шишмә шифаһына тейҙермәй. Һыуҙы бысраҡ итек менән һемермәй, һыу ағымына сүп ташламай. Әгәр дала ҡарауылы берәй юлсының ағып ятҡан таҙа шишмәгә төшөп бысраҡ кейем йыуғанын абайлаһа — уны һүҙһеҙ генә упҡынға ташлағандар йәки таштар менән бәреп ҡорбан иткәндәр.

Иген иккән халыҡтар өсөн ер — бары тик аҡсаға һатыла, ҡойма менән кәртәләнә торған ябай батҡаҡ баҫыу булған.

Ә дала кешеһе өсөн ер һәм уның өҫтөндә ағып ятҡан йылғалар ҡуш исемле тере изгелек булған:**Ыдуҡ Ер-Һыу (Ïduq Yêr-Sub)**.

Был ябай тәбиғәт кенә түгел. Был — тарихта тулы хоҡуҡлы союздаш, кеше намыҫының тере шаһиты булған!

2. Яуҙағы изге союздаштар: Тоныҡуҡ өслөгө

720-се йылдарҙа ҡарт дәүләт киңәшсеһе һәм оло полководец Тоныҡуҡ үҙ ташына төрки азатлығы өсөн барған ҡанлы яуҙар тарихын сүкей. Төрки ғәскәре Саян тауҙарының боҙло тарлауыҡтары аша ҡышҡы төндә бара ине. Ҡар бурандары ҡоторона, аттар тәрән упҡындарға оса, ә ҡаршы торған дошман өс тапҡырға күберәк.

Яугирҙәр ҡотолғоһоҙ һәләкәткә дусар булыр кеүек тойолған. Әммә төркиҙәр еңеү яулай.

Тоныҡуҡ был мөғжизәле еңеүҙе кемгә бағышлай һуң? Ғәскәр башлығының оҫталығынамы? Үткер ҡылыстарғамы?

Юҡ. Ташъяҙманың утыҙ һигеҙенсе юлында беҙҙең күҙаллауҙарҙы тетрәндергән оло һүҙҙәр яҙылған:

Teŋri, Umay, ïduq Yēr-Sub basa bērti erinç...

«Күк Тәңре, Өмәй Инә һәм Изге Ер-Һыу беҙгә еңеү бүләк итте!»

Төшөнөгөҙ:**Ер менән Һыу иң юғары Күк Тәңре менән бер рәттән ҡуйылған!**

Боронғо һыбайлы өсөн артылыш, тау тарлауығы һәм урғылған шишмә үле декорация булмаған. Улар — тере йәнле зат булған. Ер уны һаҡлаған һәм яратҡан яугир менән бергә һуғышҡан. Әгәр һин балалар бишеген һаҡлап, саф күңел менән тыуған ереңдә яуға сығаһың икән — бейек ҡаялар һине уктарҙан ышыҡлар, ә урғылған йылғалар кисеү асыр. Әгәр ереңә хыянат итһәң — тупраҡ аяҡ аҫтында ярылыр, ә һыу кисеүендә үҙеңде батырыр.

3. Изге урмандар сере: Үтүкән васыяты

Билге ҡаған менән Күлтиген һәйкәлдәрендә дабыл тауышылай яңғыраған аманат соҡоп яҙылған:

«Изге Үтүкән урмандарында ултырһаң — мәңге дәүләт тоторһоң!.. Үтүкән ерендә нәжес юҡ, унда мәңгелек изге фатиха ята!»

Нимә ул**Үтүкән (Ötükän yïš)**?

Был — Ханғай тауҙарындағы, Селенга һәм Орхон йылғалары баш алған ҡарағайлы-ҡарағаслы изге тау урманы. Боронғо төркиҙәр уны Ерҙең кендеге тип атаған.

Үтүкән дошмандың ауыр ҡоралдары үтә алмаҫ ҡәлғә генә түгел, ул — ата-баба асылының йөрәге булған. Ҡаған атлы ғәскәрҙәрен Ҡытай, Соғд йәки Фарсы сиктәренә походтарға ебәрә алған, ләкин уның төп ҡараргоһы нәҡ ошо Үтүкәндә ҡалырға тейеш булған.

Ни өсөн? Сөнки тыуған тупраҡтан өҙөлөү рухи үлемде аңлатҡан.

Ҡаған халҡына ошо киҫәтеүҙе яҙған:*«Әгәр еңел тормошҡа алданып, изге йәйләүҙәрегеҙҙе ташлап, сит ҡалаларға күсеп ултырһағыҙ — ят хандарҙың ҡоло булырһығыҙ, һәм исемегеҙ юҡҡа сығыр».*

Тарих быны йөҙәр тапҡыр иҫбатланы: изге тамырын юғалтҡан күсмән дәүләттәре ике-өс быуын эсендә эҙһеҙ иреп юғалды.

4. «Ыдуҡ» һүҙенең тәрән төпкөлө

«Ыдуҡ» (Ïduq)һүҙе — төрки теленең иң тәрән төшөнсәләренең береһе.

Ул боронғо төркисә*«ыз- / ид-»*— иреккә ебәреү, азат итеү тигән ҡылымдан яралған. Мәғәнәһе: кешенең ҡомһоҙлоғонан тартып алынып,**Күк ихтыярына ирекле бағышланған изгелек**:

1.**Ыдуҡ мал:**

Әгәр йылҡысы үҙенең иң яҡшы аҡ атын йәки үгеҙен Күккә һәм тәбиғәт эйәләренә бағышлаһа, хайуанға айырым изге тамға һалынған. Бындай атҡа бер ҡасан да эйәр һалынмаған, йөк тейәлмән, ҡойроҡ-ялы киҫелмәгән һәм ит өсөн салынмаған. Ул үҙ иркендә ҡартайғансы далала ирекле йөрөгән. Бындай хайуанға ҡул күтәреүсе ҡәһәрле яҙыҡҡа батҡан.

2.**Ыдуҡ ер (ҡурсаулыҡтар):**

Тотош шишмә баштары, изге тау итәктәре һәм ҡарағаслыҡтар тейелгеһеҙ тип иғлан ителгән. Унда яҙ көнө бала сығарған осорҙа кейек аулау, тере ағасты сабып йығыу, ерҙе ҡаҙыу ҡәтғи тыйылған.

Был кешелек тарихындағы иң тәүге тәбиғәт һаҡлау системаһы булған. Боронғо дала кешеһе бөгөнгө кешелек онотҡан оло аҡылды белгән:**тәбиғәттә кеше ҡомһоҙ ҡулын тартып, уны үҙ иркендә ҡалдырырға тейешле изге урындар булырға тейеш!**

5. Хыялһыҙ аҡыл: тәбиғәтте һаҡлау — йәшәү ҡануны

Бөгөн «боронғо төркиҙәр шишмә янында тик доға уҡып ултырған экологтар булған» тип уйлап сығарыусылар бар.

Был буш һүҙ. Күсмәндәр мал көткән, һунар иткән, усаҡ яҡҡан һәм яу сапҡан. Ләкин уларҙың тәбиғәткә ҡарашында тимерҙәй ҡаты тәжрибәгә нигеҙләнгән аҡыл ятҡан:

Һыуҙы бысратырға ярамай, сөнки ҡоро далала саф һыу шишмәһе — тотош ырыуҙың йәшәүе менән һәләкәте араһындағы берҙән-бер сик.

Тупраҡты йыртырға ярамай, сөнки дала үләненең нәҙек кәҫе йөҙәр йылдар буйы формалаша: уны бер ҡыйратһаң — елдәр ҡомға әйләндерер ҙә йәйләү сүл булып ҡалыр.

Йәнлектәрҙе буш уйын өсөн ҡырырға ярамай, сөнки тәбиғәт тәүге ҡаты ҡышта уҡ аслыҡ менән үс аласаҡ.

Дала кешеһе өсөн Ер һәм Һыу — ғәзиз ҡурсалаусы Инә булған:**Ер-Инә**.

Ул тәкәбберлекте ғәфү итмәгән. Кеше ерҙән бары тик ҡышты сығыр өсөн кәрәклеген генә алған, һәм һәр тыныс көнө өсөн Ер-Һыуға ихлас рәхмәт әйткән.

Бишеккә бағыу

Галәм камил тәртиптә ҡоролған: өҫтә — ҡәтғи Күк, аҫта — туйындырыусы Ер. Ләкин донъялағы иң көсһөҙҙө кем ҡурсалар?

Ҡышҡы ҡоро һалҡын тирмәлә буран һыҙғырғанда яңы тыуған сабыйҙы яуыз ауырыуҙарҙан һәм ҡара күҙҙәрҙән кем һаҡлар? Атай ир-ат яу ҡарауылында йөрөгәндә, инәгә һөт биреүсе, усаҡ ялҡынын йылытыусы кем?

Күктең — ғәҙеллеге, Ерҙең — шишмәһе бар. Ә бишек янында ул үҙе — алтын сәсле, наҙлы йәшәү һаҡсыһы тора.

Унының изге исемен өләсәйҙәр сабыйҙың тәүге төштәре өҫтөндә һаҡ ҡына шыбырлаған:**Өмәй Инә**...

11-СЕ ҺҮҘ. ӘСӘ ЙЫЛЫҺЫ: ИЗГЕ ӨМӘЙ ИНӘ (ҠАТЫН-ҠЫҘ АСЫЛЫ ҺӘМ БИШЕК ҠАҠҠАН МӘЛ)

«Өмәй Инәгә оҡшаған ғәзиз Инәм-ҡатындың бәрәкәтле ҡото арҡаһында, ҡустым Күлтиген батыр яугир исемен яуланы...» (Күлтиген хөрмәтенә ҡуйылған оло яҙма, 31-се юл, 732 йыл)

1. Бишек янындағы төн

Ҡар баҫҡан ҡырыҫ далала төн уртаһы. Тирмәнең кейеҙ тышында һалҡын буран өрә, һәр ярыҡтан әсе һыуыҡ һуға. Эстә, һүнеп барған усаҡ янында йәш әсә ҡайнап янған ауырыу балаһын күкрәгенә ҡыҫҡан. Сабый тыпырсына, һулышы өҙөк-өҙөк, хәлһеҙ.

Дала уртаһында табиптар ҙа, дарыухана ла юҡ. Яҡындағы ырыу ауылына тиклем — ҡар көрттәре аша тиҫтәләгән саҡрым. Баланы үлемдән нәҙек кенә еп айырып тора.

Әсә ни эшләй? Ул ярһып ҡысҡырмай. Ул аңлай: тап ошо мәлдә бишек алдында үҙ ҡанының яҙмышы хәл ителә.

Ул кипкән хуш еҫле артыш үләнен сығара, күмер ялҡынында уны тоҡандырып, шифалы аҡ төтөн менән ағас бишекте алаҫлай. Һуңынан бармаҡтарын иретелгән һары майға манып, сабыйҙың маңлайына тейҙерә һәм өмөтлө һулышты өркөтөүҙән ҡурҡып, түбән тауыш менән боронғо изге һүҙҙәрҙе шыбырлай:

«Был минең көсһөҙ ҡулым түгел — Өмәй Инәнең ҡулы...».

Һәм һалҡын сигенә. Баланың тыны тигеҙләнә, эҫеһе баҫыла, һәм ул тәрән, татлы йоҡоға тала.

Кем ул**Өмәй (Umay)**?

Ни өсөн ҡылыстар сыңлаған, уктар һыҙғырған ҡырыҫ ир-ат донъяһында ошо яҡты ҡурсалаусы Инәнең изге исемен батшалар гранит таштарға Күк Тәңре менән йәнәшә сүкеп яҙған?

2. «Богородица» түгел, ә тереклектең үҙ наҙы

Күп кенә яңы авторҙар яңылыша: улар Өмәй образын христиан Богородицаһы ҡалыбына һалып, унан алтын тәхеттә ултырған алыҫтағы «күк батшабикәһе» яһарға маташа.

Дала халҡының төп асылында Өмәй күпкә яҡыныраҡ, йылыраҡ һәм ихласыраҡ булған.

Ул ҡупшы таш ғибәҙәтханалар талап итмәгән. Ул тереклек яңы ғына яралған һәм тормош өсөн һулыш алған ергә килгән:

Ул баланы ҡарынында йөрөткән ҡатындың ятыуын һаҡлаған;

Бала тапҡан мәлдә әсәгә көс һәм яҡтылыҡ биргән;

Төнгө ҡара көстәрҙе ҡыуып, ағас бишек өҫтөнә күҙгә күренмәҫ нур булып эйелгән;

Яҙғы ҡаты ҡырауҙарҙа яңы тыуған бәрәстәрҙе һәм ҡолондарҙы һалҡындан ҡурсалаған.

Мәхмүт әл-Ҡашғариҙың XI быуаттағы һүҙлегендә ғәжәп тел ғилеме хәҡиҡәте теркәлгән: боронғо төркисә*итау*һүҙе иң тәүҙә**«бала ятыуы, бала ятағы (плацента)»**тигәндә — әсә ҡарынында сабыйҙы туғыҙ ай буйы туйындырған һәм йылытҡан изге туҡыманы аңлатҡан.

Ә төркиҙең боронғо**«Өг» (Ög)**тамыры тағы бер оло серҙе аса:

Өг— ул**әсә**(*өгөм*— әсәйем);

Һәм шул уҡ*өг*тамыры **—аҡыл, зиһен, хәтер**тигәндә аңлата (*өгөлө*— аҡыллы, зиһенле;*өгрәнү*— ғилем алыу, өйрәнеү).

Уйлап ҡарағыҙ: күсмән өсөн кешенең аҡылы һәм хикмәте китаптарҙан түгел, ә әсә күкрәгенән башланған! Аҡыл кешегә әсә һөтөнөң тәүге йомо менән, бишек йырының моңо һәм Өмәй Инәнең фатихаһы менән бергә инә.

3. «Өмәй кеүек ҡатын»: бөйөк ҡағандарҙың Инәләре

732 йылда Билге ҡаған мәрмәр обелискыға ошо һүҙҙәрҙе яҙа:

«Өмәй Инәгә оҡшаған ғәзиз Инәм-ҡатындың бәрәкәтле ҡото арҡаһында, ҡустым Күлтиген батыр яугир исемен яуланы...»

Был юлдарҙа дала йәмғиәтендә ҡатын-ҡыҙҙың оло урыны ап-асыҡ күренә.

Ул осорҙағы ултыраҡ батшалыҡтарҙа ҡатын-ҡыҙ өйҙә бикләнеп, тауыш биреү хоҡуғынан мәхрүм ителгән ине. Ә далала ҡағандың әсәһе һәм оло кәләше ҙур дәүләт дәрәжәһенә эйә булған. Ҡаған иң мөһим ҡарарҙарҙы инәһе һәм өлкән ҡатыны менән кәңәшләшмәйенсә ҡабул итмәгән.

Билге ҡаған асыҡтан-асыҡ таный: уның батыр ҡустыһы бары тик атаһының ҡылысы менән генә еңелмәҫ алп булып үҫмәгән. Уның бишеге өҫтөндә Өмәй ҡөҙрәте ҡунған әсәһе йоҡо белмәй ултырғанға күрә ул батыр булған. Көсһөҙ сабый сағында киләсәк полководецты тап әсә наҙы һаҡлап ҡалған.

Тоныҡуҡ та ҡышҡы яуҙарҙың иң ҡурҡыныс мәлендә ғәскәрҙе изге өслөк:**Тәңре, Өмәй һәм Ер-Һыу**ҡотҡарғанын яҙа.

Өмәй бында өйҙә бикләнгән ябай хужабикә түгел. Ул — халыҡтың тотош нәҫел ағасының төп һаҡсыһы. Яугирҙәр яуҙа һәләк булһа ла, тирмәләрҙә әсәләр һәм балалар иҫән ҡалһа — халыҡ яңынан ҡалҡасаҡ. Ә балалар ҡырылһа — батырҙар күпме еңеү яуламаһын, халыҡ тарихтан мәңгелеккә юғаласаҡ.

4. Уралдың Аҡҡош ҡыҙы: Һомай Инә

Көньяҡ Уралда, башҡорт халыҡ ҡобайыры «Урал батыр»ҙа был боронғо изгелек**Һомай-**образында балҡый.

Ул — Ҡоштар батшаһы Сәмреғош (Самрау) менән Ҡояштың гүзәл ҡыҙы. Һомай донъя өҫтөндә ап-аҡ аҡҡош булып оса, ә күл өҫтөнә төшкәс, ҡанаттарын һалып, күҙҙәрҙе ҡамаштырырлыҡ һылыу ҡыҙға әүерелә.

Төп герой Урал батырға иң оло еңеү бүләктәрен тап ошо Һомай бирә:

1. Күл төбөнән сыҡҡан ҡанатлы саптар ат —**Аҡбуҙатты**;

2. Ҡараңғылыҡ дейеүҙәрен сапҡан ҡорос алмас ҡылыс —**Алмаҫуарҙы**.

Ҡатын-ҡыҙҙың аҡылынан, һөйөүенән һәм бүләгенән тыш батыр яуызлыҡҡа ҡаршы яңғыҙ көсһөҙ булып ҡалыр ине. Һомайҙың изге намыҫы һәм мөхәббәте генә Уралды еңелмәҫ ҡыла.

Ошо бөйөк ҡобайырҙан далала иң ҡәтғи тыйыу яралған:**бер генә төрки һунарсыһы ла ап-аҡ аҡҡошҡа уҡ төҙәмәгән**. Аҡҡошто атыу — тотош ырыуҙың төбөн ҡорота торған, нәҫелде балаһыҙлыҡҡа дусар итә торған иң ҡурҡыныс яҙыҡ (*кие / төшөм*) һаналған.

5. Сафлыҡтың көмөш һауыты: ҡырҡын сығарыу

Сабый тыуып ҡырҡ көн үткәс, дала ғаиләһе уның тәүге ҙур байрамын —**Ҡырҡын сығарыу**йолаһын атҡарған.

Баланы ағас табаҡта йыуындырғандар. Табаҡ төбөнә өләсәйҙәр көмөш балдаҡтар һәм тәңкәләр һалған — сөнки көмөш насарлыҡты ҡыуыусы Айҙың саф металлы һаналған. Баланың яурындарына ҡырҡ ҡалаҡ йылы шишмә һыуы ҡойоп, теләк теләгәндәр:

«Һөйәктәрең ныҡ булһын, күңелең саф булһын, Өмәй Инә юлыңды яҡтыртһын!».

Өмәй оло һәм ябай ҡанунға өйрәткән:**йәшәү — көсһөҙгә ҡарата шәфҡәтлектән башлана**.

Ир-егет яу яланында дошманға ҡаршы арыҫландай аяуһыҙ булырға мөмкин, әммә өйөндә — бала бишеге һәм әсәнең сал сәстәре алдында ул сабыр, наҙлы һәм ышанысты һаҡсы булырға бурыслы.

Яурын артындағы шәүләләр

Бишек йылытылған. Әсә бишек йырын йырлай, сабый йоҡлай, усаҡта ҡоро һаҡсауыл тыныс ҡына яна.

Ләкин был тирмә беҙгә тиклем меңәрләгән быуындар йәшәгән тупраҡта тора.

Күсмән юлдары буйындағы ҡурғандарҙа һөйәктәре ятҡан меңәрләгән атлылар кемдәр улар? Ни өсөн сал ҡарт йондоҙло төндә тирмәнән сығып, күптән гүр эйәһе булғандарға рәхмәт әйтеп шыбырлай?

Яуҙың иң өмөтһөҙ мәлендә көс бөткәндә күҙгә күренмәҫ ярҙам ҡайҙан килә?

Беҙ үлем шаршауының артына бағабыҙ. Ҡаршыбыҙға улар —**Аруаҡтар, хәтер һаҡсылары һәм нәҫелебеҙҙең изге бабалары сыға**...

12-СЕ ҺҮҘ. ҺЫҘЫҠ АРТЫНДАҒЫЛАРҘЫҢ ТАУЫШЫ: АРУАҠТАР ҺӘМ ЫРЫУ ХӘТЕРЕ

«Әҙәм балалары өҫтөнә минең олатайҙарым һәм атайҙарым — Бумын ҡаған менән Истәми ҡаған тәхеткә ултырҙы. Улар төрөк халҡының дәүләтен тотто һәм ҡанунын төҙөнө...» (Күлтиген хөрмәтенә ҡуйылған оло яҙма, 1-се юл, 732 йыл)

1. Батыр ҡәбере өҫтөндә ҡан һәм күҙ йәштәре

731 йылдың йәйе. Орхон йылғаһы буйындағы Ҡушо-Цайдам үҙәне.

Һауа йөҙәрләгән аттарҙың тояҡ тауышынан һәм өҙгөс һыҡтауҙан һелкенә. Ҡәбер сатыры тирәләй һыбайлылар ҡойынлай елеп саба. Улар сатырҙы ете тапҡыр әйләнә лә, сабып барған көйө ҡындарынан бысаҡтарын тартып сығарып, яңаҡтарын яра телеп ташлай — ҡыҙыл ҡан күҙ йәштәре менән буталып, ҡоро тупраҡҡа тамһын өсөн шулай итәләр.

Күсмәндәр үҙҙәренең ҡырҡ ете йәшлек оло батырын — ғәскәр башлығы Күлтигенде ололап ошолай баҡыйлыҡҡа оҙатҡан.

Византия илселәре менән ҡытай йылъяҙмасылары был йоланы ҙур ҡурҡыу һәм шаңҡыу менән теркәп ҡалдырған: ят илселәргә халыҡ ҡайғынан аҡылын юғалтҡан кеүек тойолған.

Ләкин был йолала һис бер өмөтһөҙлөк булмаған. Дала кешеһе үлгән яугирҙе мәңгегә юҡҡа сыҡҡан тип һанамаған. Батырҙың кәүҙәһе тупраҡҡа инһә лә, уның рухы тап ошо мәлдә үҙ халкын мәңгелек һаҡлау ҡарауылына баҫҡан. Ҡоростай яугирҙәр уға үҙ ҡандарының тамсыларын бағышлап:*«Беҙ һинең менән бер ҡандан. Хәтеребеҙ тере. Һинең изге эшең үлмәҫ!»*тип ант биргән.

Ә һыҡтаусыларҙың артында ташсы оҫталар оҙон рәт итеп ҡырағай мәрмәр таштарҙы —**балбалдарҙы**ергә ҡаҙаған. Балбалдар сылбыры көнсығышҡа — яңы тыуған ҡояш нурҙарына ҡарай йөҙәрләгән метрға һуҙылған. Һәр таш намыҫлы яуҙа еңелгән дошманды кәүҙәләндергән: баҡый донъяла был көстәр төрки батырының рухы алдында баш эйергә тейеш булған.

Ни өсөн дала кешеһе өсөн ата-бабаларҙы онотоу дошман ҡылысынан да ҡурҡынысыраҡ һаналған? Быуындарҙы ниндәй изге еп тоташтырған?

2. «Атай-олатайҙарым» (Эчүм апам): гүр эйәләре алдында яуап биреү

Боронғо рун яҙмаларында төрки ҡағандары һуңыраҡ ислам менән бергә инәсәк ғәрәптең «Аруах» һүҙен белмәгән. Ул заманда Орхон таштарына иң ябай һәм бөйөк һүҙҙәр соҡоп яҙылған:**Эчүм апам (Ečüm apam)**— «Минең атай-олатайҙарым».

Билге ҡаған менән Күлтигендең тотош таш яҙмаһы —**ата-бабалар алдында тотолған ҡәтғи оло яуап**булып тора.

Хаким тәхеткә рәхәт күреү өсөн ултырмай. Ул һәр мәлдә үҙ елкәһендә элек үткән олатайҙарының һынаулы ауыр ҡарашын тойоп йәшәй:

«Бумын менән Истәми бабаларымдың изге намыҫын аҡлай аламмы? Атайҙарымдың аманатын һатманыммы? Ярлыларҙы туйындырып, өҫтө яланғастарҙы кейендерә, тыуған тупраҡты һаҡлай алдыммы?».

Далала хакимлыҡ хазина баҙындағы байлыҡ менән түгел, ә аталар васыятына тоғролоҡ менән үлсәнгән. Әгәр хаким ҡурҡаҡлыҡ күрһәтһә, ят хандарға ярамһаҡланһа йәки үҙ халкын рәнйетһә, аҡһаҡалдар уның күҙенә бағып тура әйткән:*«Кәберҙәге бабаларың һинең өсөн ояттан әйләнеп ятты!»*. Дала кешеһе өсөн бынан да ауырыраҡ мәсхәрә булмаған.

3. «Эчүм апам»дан Аруаҡтарға тиклем: быуаттарҙың тере хәтере

Быуаттар үтте. Төрки халыҡтары ислам ҡабул итте. Ләкин ата-бабалар рухын хөрмәт итеү һүнмәне — киреһенсә, яңы мәғәнә алып тәрәнәйҙе.

Ғәрәптең*әрвәх*(күплектәге*рух*һүҙе) төшөнсәһе боронғо дала тупрағына һеңде һәм иң изге төшөнсәгә әүерелде: ҡаҙаҡ менән ҡырғыҙҙа —**Аруаҡ**, башҡорт менән татарҙа —**Арбаҡ / Ата-бабалар аруағы**.

Кем ул**Аруаҡ**?

Был ҡурҡыныс әкиәттәрҙәге шәүлә лә, төндә юлсыларҙы өркөтөүсе өрәк тә түгел.

Аруаҡ — үҙ нәҫеленең күҙгә күренмәҫ изге һаҡсыһына әүерелгән ата-бабаның паҡ йәне. Ул тыуған йорттар өҫтөндә ҡанат ҡаға, усаҡ янындағы әңгәмәләрҙе тыңлай һәм үҙ балаларын яуызлыҡтан ҡурсалай.

Ләкин Аруаҡ тик күңеле таҙаларға ғына ярҙам итә:

Әгәр һин намыҫ менән хеҙмәт итһәң, ғаиләңде яҡлаһаң, әйткән һүҙеңдә торһаң һәм юлсы менән һуңғы икмәгеңде бүлешһәң — ата-бабалар рухы өҫтөңдә һаҡлаусы яҡты ҡанатын йәйә. Яуҙа һинән уҡтар тайпыла, буранда атың үҙе ҡотолоу юлын таба, балаларың сәләмәт үҫә.

Әммә ҡәрҙәшеңә хыянат итһәң, етемдең хаҡын ашаһаң йәки урлыҡ менән атаңдың изге исемен бысратһаң — Аруаҡ һинән йөҙөн бора. Кеше үҙ ҡурсалаусыһын юғалта, көсһөҙләнә, һәм уның бөтә эштәре селпәрәмә килә.

4. Эҫе икмәк еҫе: «Иҫ сығарыу» йолаһы

Дала кешеһе үҙенең бәхетлелеккә ынтылышы; Дала кешеһе үҙенең баҡыйлыҡҡа күскән бабалары менән нисек бәйләнеш тотҡан?

Ҡаҙаҡ, башҡорт һәм ҡырғыҙҙарҙың ғаилә йолаларында үтә нәзәкәтле һәм йылы бер йола һаҡланған:**Иҫ сығарыу (Жыт шығару)**.

Йома көндәрендә йәки алыҫ ҡурҡыныс сәфәр алдынан йорт хужабикәһе усаҡҡа суйын ҡаҙан аса. Ҡайнап торған майҙа изге икмәк — бауырһаҡ йәки ҡалас бешерәләр.

Күсмән инаныуы буйынса: тәнһеҙ изге йәндәр ауыр матди ризыҡты ашамай. Улар төтөн менән бергә күккә күтәрелгән**кайнар икмәк һәм май еҫен**әкилә. Йорт хужаһы олатайҙарының исемдәрен берәм-берәм атап, доға бағышлай һәм баҡыйлыҡтағы йәндәргә именлек теләй.

Һуңынан был эҫе бауырһаҡтарҙы күршеләргә, балаларға һәм мосафирҙарға тараталар.

Был йолала һис бер ҡараңғылыҡ юҡ. Унда — тыуған йорт йылыһы, бирелгән ғүмер өсөн ихлас рәхмәт һәм мәңге үлмәҫ хәтер ята.

5. Күкәтәй хандың ашы: үлемде еңгән туй

Ҡырғыҙҙың бөйөк «Манас» дастанында ғәйәт ҙур бер өлөш бар —**«Көкөтөйдүн ашы»**(Ҡарт Күкәтәй ханды ерләү ашы).

Үлер алдынан Күкәтәй хан васыят иткән:*«Минең өсөн оҙаҡ һыҡтап иламағыҙ! Бөтә ырыуҙарҙы бөйөк йыйынға саҡырығыҙ, йөҙәрләгән ҡаҙандарҙа ит ҡайнаһын, йылҡылар бәйгелә сапһын, батырҙар һөңгө менән алышһын!»*.

Күсмәндәрҙә оло аш бер ҡасан да бары тик ҡара ҡайғыға батыу булмаған.

Был —**йәшәү дауамының бөйөк байрамы**булған! Күкәтәй хандың ашына тотош Евразиянан тиҫтәләгән мең атлылар йыйылған. Далала меңәрләгән аҡ тирмәләр ҡоролған, оло ҡаҙандарҙа ит бешкән, ә иң түбәһе — ҡырҡ саҡрымлыҡ бөйөк Аламан бәйгеһе булған, унда еңгән йәш саптар үткән юлбашсының иҫтәлегенә бағышланған.

Был оло аштың асылы ябай һәм еңелмәҫ булған:

«Атабыҙ мәңгелеккә күсте, әммә тирә-яҡҡа ҡарағыҙ: халыҡ тере, аттар елғыр, улдары ҡөҙрәтле, бишектәр тулы сабыйҙар көлә! Үлем беҙҙе һындыра алманы. Йәшәү дауам итә!».

Ә яу мәлендә яугирҙәр ҡурҡып ҡысҡырмаған. Һәр батыр үҙ ырыуының изге ата-бабаһының исемен оран һалып һөрәнләгән:**«Салауат!», «Абылай!», «Ҡабанбай!»**. Бабалар исеме яу яланында яңғырап, яугирҙең беләгенә унлата көс өҫтәгән.

Түбәләргә үрелгән таштар

Кеше был донъяла яңғыҙ түгел: өҫтөндә — Асыҡ Күк, аҫтында — Изге Ер-Һыу, уң яғында — Өмәй Инәнең һөйөүе, ә һул яғында — бабаларҙың изге күҙгә күренмәҫ ҡарауылы баҫып тора.

Ләкин был донъя менән нисек һөйләшергә? Ер йөҙөндә доғаның иң саф яңғыраған изге урындары ҡайҙа?

Ни өсөн дала һыбайлыһы яңғыҙ бейек ҡая янынан үткәндә атының башын тартып туҡтай ҙа, таш өйөмөнә аҡ таш һала? Ни өсөн тирмәләге усаҡ ялҡыны тере зат һаналған һәм уға сүп ташлау, бысаҡ йөҙөн күрһәтеү ҡәтғи тыйылған?

Беҙ изге тау артылыштарына күтәреләбеҙ һәм бабалар усағының ялҡынына яҡын киләбеҙ...

13-СӨ ҺҮҘ. ИЗГЕ ТҮБӘЛӘР ҺӘМ УСАҠ ЯЛҠЫНЫ: ТӘБИҒӘТ ҒИБӘҘӘТХАНАҺЫ

«Ут һәр төрлө нәжесте таҙарта, яуыз уйҙарҙы һәм ағыуҙы ялҡында яндыра...» (Менандр Протекторҙың Византия илселәренең төрки ҡағаны менән осрашыуы хаҡындағы яҙмаһы, 568 йыл)

1. Бер кирбесһеҙ мөһабәт ғибәҙәтхана

Диуарҙары, таш бағаналары һәм ялтырауыҡ алтын ҡыйығы булмаған мөһабәт ғибәҙәтхананы күҙ алдына килтерегеҙ.

Был ғәйәт ҙур ғибәҙәтхананың иҙәне — биш мең саҡрымға йәйрәп ятҡан хуш еҫле әремле иркен далалар. Көмбәҙе — төбө күренмәҫ Аяҙ Зәңгәр Күк. Ҡорбан урындары — түбәләре болоттарға терәлгән еңелмәҫ ҡаялы мәғрүр гранит тауҙар. Ә төп изге ялҡыны — һәр тирмәнең түңәрәк усағында шартлап янған тере ут.

Бына ошондай сикһеҙ ғибәҙәтханала Евразия күсмәндәре меңәрләгән йылдар буйы бәхетле ғүмер кисергән.

Ултыраҡ халыҡтар таштан ғибәҙәт йорттары ҡороу өсөн быуаттар һәм ҡапсыҡ-ҡапсыҡ алтындар түккән, доғаны ярымҡараңғы залдарға бикләп, семәрле ҡапҡалар алдына ҡоралды һаҡсылар баҫтырған. Дала һыбайлыһы был таш ҡапҡаларға ғәжәпләнеп баҡҡан:*«Оло Барлыҡҡа Килтереүсе Үҙе донъялағы иң гүзәл йортто — Асыҡ Күк аҫтындағы Изге Ер-Һыуҙы бар иткән саҡта, доға өсөн ҡыҫыҡ таш төрмәләр төҙөүҙең ни кәрәге бар?»*.

Ләкин был дала киңлегендә изгелек юҡ тигәнде аңлатмаған.

Ер йөҙөндә кеше атынан төшөп, бүркен һалып, оло тынлыҡта баш эйгән айырым изге нөктәләр булған.

2. Күккә менер баҫҡыстар: Олотау һәм Торатау

Төрки кешеһе өсөн тау бер ҡасан да ябай таш өйөмө йәки юлдағы ҡамасау булмаған. Тау —**Ерҙә Күккә иң яҡын торған Тәхет**, кешенең йондоҙҙарға иң ныҡ яҡынлашҡан урыны һаналған.

1.**Олотау (Ҡаҙағстандың йөрәгендәге мәғрүр тауҙар):**

Һарыарҡаның гранит ҡаялары араһында быуаттар буйы дала азатлығының йөрәге типкән. Олотау итәгенә өс йөҙҙөң оло аҡһаҡалдары оло ҡоролтайҙарға йыйылған. Бында таш һарайҙар һалмағандар: ҡағанды аҡ кейеҙгә ултыртып тап гранит ҡаялар өҫтөндә Күккә күтәргәндәр, ә ырыу башлыҡтары ҡаяларға үҙҙәренең ырыу**тамғаларын**сүкеп, мәңгелек туғанлыҡ анты биргән.

2.**Көньяҡ Уралдағы Торатау шиханы:**

Ағиҙел буйында ғорур ултырған яңғыҙ эзбизташ шиханды — Торатауҙы башҡорттоң Юрматы ырыуы ерҙең изге тоташтырғысы итеп ололаған. Яҙ көнө, ҡарҙар ирегәс, ырыу ололары шихандың тигеҙ түбәһенә күтәрелеп, бөтә халыҡ менән**«Теләк»**йолаһын үткәргән. Аҡһаҡалдар ҡулдарын зәңгәр Күккә йүнәлтеп, халыҡҡа именлек һораған. Тауҙа иң ҡәтғи ҡанун йәшәгән: ташҡа тимер менән һуғырға ярамаған, тере үҫентегә зыян килтерергә, сүп ҡалдырырға тыйылған. Тау һәр ваҡыт саф ҡалырға тейеш булған.

Тау башына күтәрелгәндә кеше көндәлек ваҡ мәшәҡәттәрҙән арынған. Түбәндә мал даулашыу, үпкә-рәнйеү ҡалған. Түбәлә бары ҡолаҡта һыҙғырған ҡыраулы ел һәм баш өҫтөндәге Мәңге Зәңгәр Күк кенә тороп ҡалған.

3. Тере Донъя Ағасы: Бәйтерек һәм салама сере

Ҡоро, тигеҙ дала уртаһында ғүмер кисергән яңғыҙ быуатлыҡ ағас мөғжизә булып күренгән.

Боронғо төркиҙәр унда бөйөк**Бәйтерек (Бай-Терек)**— Мәңгелек Донъя Ағасының кәүҙәләнешен күргән. Уларҙың космологияһы буйынса: Донъя Ағасының тамырҙары аҫҡы ер

аҫты донъяһына төшә, олоно кешеләр йәшәгән урта донъяны тота, ә япраҡлы бейек ботаҡтары Тәңре Күгенә терәлеп, Галәмдең өс ҡатын бергә бәйләй.

Шул сәбәпле, далалағы яңғыҙ ҡайын, ҡарағас йәки тирәк янынан үткән һыбайлы унаң ботағына аҡ сепрәк —**салама (сәләмә)**бәйләгән.

Был урман эйәһен һатып алыу түгел. Елдә елберләгән аҡ таҫма телһеҙ изге доға булған:*«Был аҡ сепрәк нисек керһеҙ булһа, был юлда минең ниәттәрем дә шундай саф булһын. Мин был донъя аша ҡунаҡ булып ҡына үтәм һәм бер кемгә лә яуызлыҡ ҡылмам»*.

Изге ағасты сабып ауҙарыу — тотош ырыуға ауыр бәлә килтерә торған оло яҙыҡ һаналған.

4. Ут-Инә: усаҡ ҡануны һәм ҡатын-ҡыҙ аманаты

Әммә кешегә иң яҡын, иң йылы һәм иң ҡурҡыныс изгелек — тирмә уртаһындағы усаҡ ялҡыны булған.

Күсмән уны оло хөрмәт менән:**Ут-Инә (От-Ана)**тип атаған.

Ут — Ҡояштың ерҙәге ғәзиз улы һаналған. Ҡышҡы зәмһәрир һыуыҡта ут булмаһа, кеше бер нисә сәғәт эсендә туңып үлергә дусар. Ут балаларҙы йылытҡан, уҡ башаҡтары ҡойор өсөн тимер эреткән, ҡаҙанда һимеҙ ит бешергән һәм ғаиләне усаҡ тирәләй туплаған.

Усаҡ тирәһендә ҡаты тыйыуҙар ғәмәлдә булған:

Утҡа төкөрөргә ярамай.Ялҡынға төкөргән кеше изгелекте мыҫҡыл иткән тип һаналған, ундай кеше күрер күҙҙәренән һәм бәхетенән яҙасаҡ.

Усаҡ аша аша атларға ярамай.Усаҡ өҫтөнән атлап сығыу — йорттоң бәрәкәтен аяҡ аҫтына һалып тапау менән бер.

Утҡа бысраҡ сүп-сар ташларға ярамай.Ялҡынға бары тик ҡоро һаҡсауыл, ҡайын утыны йәки таҙа тиҙәк кенә һалынған.

Ялҡынға бысаҡ йәки һөңгө йөҙөн төҙәргә ярамай.Ҡорос тимер изге ялҡынға ҡаршы яналмаҫҡа тейеш.

Йортҡа яңы килен төшкәндә, унаң иң тәүге изге бурысы — ҡайны йортондағы усаҡ ялҡынына баш эйеү булған. Ҡәйнә күмерҙәр өҫтөнә бер ҡалаҡ иретелгән аҡ май һалған. Май тамыу менән ялҡын күккә үрелеп, шартлап яҡты алтын төҫ менән балҡыған. Был:**Ут-Инә яңы киленде үҙ итте, хәҙер был нәҫелдең усағы һүнмәҫ**тигәнде белдергән.

5. Буҫаға алдындағы ялҡын: Алас йолаһы

Ялҡын йылылыҡ сығанағы ғына түгел, ул — Галәмдең иң көслө таҙартыусы ҡөҙрәте һаналған.

568 йылда Византия императоры Юстин II ебәргән илселәр Төрки ҡағаны Истәми ставкаһына килеп еткәс, уларҙы ике ҙур тоҡанған ағас усаҡ араһынан үтергә мәжбүр иткәндәр һәм артыш төтөнө менән алаҫлағандар. Римлеләр язаға тарттыралар тип ҡурҡыуҙан ҡалтыранған.

Ләкин төркиҙәр үҙ донъяһын һаҡлаған.

Улар тәрән ышанған: таш ҡалаларҙан килгән ят илсенең күңелендә йәшерен ағыу, ҡара мәкер, көнсөллөк йәки яман сир булыуы ихтимал. Ут ялҡыны был ҡараңғылыҡты көлгә әйләндерергә тейеш булған. Бары тик ут аша таҙарынып үткәс кенә сит илсе ҡаған сатырының аҡ кейеҙенә баҫырға хаҡлы булған.

Галәм төҙөлөшө серҙәре

Тауҙар йондоҙҙарға үрелә, усаҡта ялҡын балҡый, быуатлыҡ ағастар елдә шаулай.

Ләкин был оло көстәр бер-береһенә нисек берегә һуң? Ошо сикһеҙ Галәмдең дөйөм һыҙмаһы нисек ҡоролған?

Батыр сапкан яҡты донъя нисә ҡатламдан тора? Ҡояш байығас, ер аҫтындағы һалҡын төпкөлдәрҙә нимә йәшеренгән? Яҡтылыҡ менән ҡараңғылыҡ араһындағы сиктәрҙе кем тота?

Беҙ Галәмдең изге картаһын асабыҙ:**донъяның өс ҡаты һәм мәңгелек тереклек тамырҙары**...

14-СЕ ҺҮҘ. ДОНЪЯНЫҢ ӨС ҠАТЫ ҺӘМ ТЕРЕКЛЕК ТАМЫРҘАРЫ (ҒАЛӘМ ҠОРОЛОШО)

«Өс донъяны Галәм үҙ ҡосағына алған... Өҫкө донъя — саф яҡтылыҡ төйәге; Урта донъя — әҙәм балаларының һынау яланы; Түбәнге донъя — һалҡын тынлыҡ төпкөлө... Ә уларҙы тамырҙары упҡынды тотҡан, ә түбәһе Күк аҫтында алтын япраҡтар менән шаулаған бөйөк изге Ағас ялғай...» (Яҡут халҡының «Олонхо» ҡобайырынан)

1. Галәм тамырҙары өсөн алыш

Дала халыҡтарының боронғо ҡобайырҙарында батыр тоғро атына атланып, ерҙең ҡараңғы ярығы аша ер аҫтына алтын байлыҡ йәки дан өсөн генә төшмәй.

Ул һалҡын упҡын төпкөлөнә төшә, сөнки аҫҡы донъянан ҡараңғы яуыз көстәр үрләгән: ер аҫты дейеүҙәре оло**Бай тирәк (Бәйтерек**)ағасының тамырҙарын кимерергә маташа. Әгәр был мөһабәт тамырҙарҙың береһе генә өҙөлһә — кешеләр йәшәгән Урта донъя селпәрәмә киләсәк, шишмәләр кибәсәк, ә зәңгәр Күк көмбәҙе киҫәктәргә ярылып ҡолаясаҡ.

Бөгөнгө заман ҡала кешеһе донъя хаҡында ябай яҫылыкта ғына уйларға өйрәнгән: аяҡ аҫтында — асфальт, тирә-якта — бетон ҡумталар, ә өҫтә — тимер юлдаштар. Бөтә нәмә бер ҡатлы һәм йәнһеҙ.

Ә дала күсмәне һәр ваҡыт үҙен ике ғәйәт ҙур упҡын араһындағы тере күперҙә баҫып торғандай тойған:

Өҫтә — яҡтылыҡ, йылылыҡ һәм тереклек бүләк итеүсе оло Күк Тәңре нуры (**Ҡот**).

Аҫта — ер төпкөлөнөң серле ҡараңғылығы, унда ҡарт хаким Эрлик ваҡыты еткән матдәләрҙе серетеп, ҡабул итә.

Ә тап уртала — ошо ике донъя араһындағы изге тигеҙлекте боҙмаҫҡа бурыслы**кеше үҙе**тора.

Боронғолар был өс ҡатлы Галәмде нисек күҙ алдына килтергән һәм ни өсөн Донъя Ағасы күсмәндәр өсөн ныҡлыҡтың баш символы булған?

2. Тереклектең өс ҡаты

Бөйөк Даланың төрлө яҡтарында — Лена буйындағы Себер ҡарҙарынан алып Алтайға һәм Дунай буйҙарына тиклем Галәмдең ҡоролошо хаҡында һөйләгәндәр. Боронғо Орхон яҙмаларында ҡағандар ҡыҫҡа әйткән: өҫтә — Күк, аҫта — Ер, уртала — әҙәм балаһы. Ә яҡут «Олонхо»һында һәм Алтай ҡобайырҙарында был фәһем өс ҡатлы бөтөн Галәм панорамаһы булып асылған:

I. Өҫкө донъя (Үөһээ Дойду / Юғары донъя)

Был — саф, керһеҙ яҡтылыҡ батшалығы. Унда һалҡын буран да, ҡоролоҡ та, ҡара яуызлыҡ та юҡ.

Унда Тәңренең Үҙе, изге Өмәй Инә һәм тереклекте яратыусы яҡты көстәр йәшәй.

Өҫкө донъянан Урта донъяға өҙлөкһөҙ рәүештә изге**Ҡот**яуып тора. Бала тыуғанда йәки яҙ көнө тәүге ҡолон аяҡҡа баҫҡанда — был Күктән төшкән Ҡоттоң урта донъяға тейеүен аңлата.

II. Урта донъя (Орто Дойду / Урта донъя)

Был — беҙҙең ҡояшлы ер. Күсмәндәр уны моңло итеп:**Ялған донъя—** «һынаулы, тиҙ үтеүсән, ҡыҫҡа донъя» тип атаған.

Бында үләндәр үҫә, шишмәләр сылтырай, ир-егеттәр ат эйәрләй, ҡатындар бишек бәүетә, ололар хикмәтле һүҙ әйтә. Был донъя гүзәл, әммә ул үтә нәҙек. Кеше бында ирекле: Күк уны сылбырға бәйләмәгән. Һин һәр көн һайын намыҫ менән ҡурҡаҡлыҡ араһында, шишмәне таҙартыу менән уны бысратыу араһында үҙең һайлайһың.

Урта донъяның кешеһе — аҙмыштың ҡурсағы түгел. Ул — изге тигеҙлекте һаҡлаусы яугир.

III. Түбәнге донъя (Аллараа Дойду / Аҫҡы донъя)

Был — ер аҫты тирәнлектәренең, һалҡын һыуҙарҙың һәм мәңгелек тынлыҡтың донъяһы.

Күп кенә сит дин әһелдәре түбәнге донъя хакимы**Эрликты**ябай шайтанға йәки Иблискә тиңләргә маташты.

Ләкин төрки космологияһында был төшөнсә күпкә тәрәнерәк. Эрлик — кешене гонаһҡа ҡыҙыҡтырыусы яуыз ен түгел. Эрлик —**сереү һәм ҡайтанан яңырыу ҡануны**. Ҡояш аҫтында тыуған һәр нәмә: үлән дә, йәнлек тә, бөйөк ҡаған да ваҡыты еткәс ҡартая һәм ергә инергә тейеш. Үлем булмаһа — ер йөҙө сүп-сарҙан тонсоғор ине. Эрлик яңы тереклеккә урын асыу өсөн ғүмере бөткән иҫкене ҡабул итә.

3. Бай тирәк: Ғаләмдең тере күсәре

Был өс донъяны нимә берләштереп тора һуң?

Уларҙы мөһабәт тере ағас кәүҙәһе —**Бай тирәк (Бәйтерек / Аал Луук Мас)**тотоп тора.

Күҙ алдына килтерегеҙ:

Уның тамырҙары Түбәнге донъяның иң ҡараңғы төпкөлдәренә китә, ундағы һалҡын дымды һурып алып, уны тереклек һутына әйләндерә;

Мөһабәт олоно тупраҡты ярып сығып, Урта донъяның уртаһында баҫып тора. Дала батырҙары был олонға үҙҙәренең ҡанатлы саптарҙарын бәйләй;

Ә түбәһе Күк Тәңренең зәңгәр көмбәҙенә терәлә. Алтын ботаҡтарында изге күк ҡоштары йырлай, донъяға яҙ сәскәләре тарата.

Ҡаҙаҡ һәм төрки риүәйәттәрендә Бәйтерек башында изге**Сәмреғош (Самрук)**ҡошо йәшәй. Һәр йыл һайын ул ағас сатырына алтын йомортҡа — Ҡояшты һала. Ә тамырҙары аҫтынан ҡара дейеү — Аждаһа үрмәләп сығып, Ҡояшты йоторға ынтыла. Һәм шул мәлдә дала батыры Аждаһа менән алышҡа инә, бар әҙәм заты өсөн Ҡояшты ҡотҡарып алып ҡала!

Был бөйөк фәһем:**ерҙә йәшәү бары тик һәр быуын Донъя Ағасын һаҡларға һәм ҡараңғылыҡ аждаһаһын еңергә көс тапҡанда ғына дауам итә ала**.

4. Тирмә — Ғаләмдең бәләкәй сағылышы

Күсмән кеше был космологияны тик әкиәт итеп кенә белмәгән. Ул ошо Ғаләм эсендә һәр көн һайын йәшәгән.

Ябай дала кейеҙ тирмәһе —**өс ҡатлы Ғаләмдең теүәл күсермәһе**булған:

Иҙәндәге усаҡ— тупраҡ һәм ата-бабалар менән бәйләнеш, йәшәү йылыһы;

Кәрәгә (кейеҙ көпләнгән ағас диуарҙар)— кешеләр йәшәгән, дауылдан һаҡлаған Урта донъя;

Сағыраҡ (Шаңыраҡ)— Күк көмбәҙенең үҙ кәүҙәләнеше. Түбәндәге түңәрәк Шаңыраҡ аша төтөн күккә күтәрелгән, ә төндәрен йондоҙҙар балҡыған — был тирмәнең тап Күк Күҙе алдында тороуын аңлатҡан.

Тирмәгә аяҡ баҫҡанда күсмән Галәмдең изге ғибәҙәтханаһына ингән. Унда яуыз һүҙ әйтергә, буҫағаны тапарға, йорт тыныслығын боҙорға ярамаған.

Ошо тәртипте кем тота?

Ғаләмдең өс ҡаты Мәңгелек Донъя Ағасы менән тоташҡан. Тәбиғәт үҙ ҡанундары буйынса йәшәй.

Ә кешеләр йәмғиәтендә тәртипте нимә һаҡлай һуң? Яҡшы көтөүлектәр өсөн ике ырыу бер-береһенең ҡанын ҡойорға йыйынғанда, донъяны һәләкәттән нимә ҡотҡара?

Боронғо күсмәндәр быны яуабын яҡшы белгән.

Кешеләр өҫтөндә, хандарҙың үткер ҡылыстарынан һәм каприздарынан да бейегерәк торған еңелмәҫ Изге Ҡанун бар — ул**Түрә Ҡануны**.

Был ҡанунды боҙған өсөн Күк Тәңре тотош батшалыҡтарҙы ер йөҙөнән һөртөп ташлаған.

Беҙ дала фәлсәфәһенең иң ҡөҙрәтле төшөнсәһенә яҡынлашабыҙ:**Түрә — хандан да өҫтөн торған Ҡанун**...

15-СЕ ҺҮҘ. ТҮРӘ: ХАНДАН ДА ӨҪТӨН ТОРҒАН ҠАНУН (ТӘҢРЕ, ҠАҒАН ҺӘМ ИЛ)

«Улар төрөк халҡының дәүләтен [илен] тотто һәм ҡанунын [түрәһен] төҙөнө... Халҡым өсөн төндәрен йоҡламаным, көндөҙ буш ултырманым: яланғастарҙы кейендерҙем, ярлыларҙы бай ҡылдым, аҙ һанлы халыҡты күп һанлы иттем...» (Күлтиген һәм Билге ҡаған һәйкәлдәре, 732–735 йылдар)

1. Хаким муйынындағы ебәк бау

Дала өҫтөндә һалҡын таң атыу мәле. Ҡаған ставкаһын йөҙәрләгән өнһөҙ атлылар уратып алған. Ҡылыстар ҡынында, ләкин һауала яу алдында ла булмаған тәрән ярһыу тынлыҡ хөкөм һөрә.

Сатыр алдында киң аҡ кейеҙ түшәлгән. Уның өҫтөнә халыҡ һайлаған яңы юлбашсы аяҡ баҫа. Ырыу аҡһаҡалдары һәм батырҙар кейеҙҙе ситенән тотоп күтәрә һәм яңы ҡағанды Ҡояш йөрөшө буйынса туғыҙ тапҡыр өйөрөп әйләндерә.

Һуңынан ҡытай йылъяҙмасыларын хайран ҡалдырған тетрәндергес йола башҡарыла:

Яңы хаким янына өлкән аҡһаҡалдар килә. Ҡағандың муйынына ебәк бау ташлап, тыны ҡыҫылып хәлһеҙләнгәнгә тиклем уны быуалар. Һуңғы мәлдә бауҙы йомшартып, ҡағандың йөҙөнә ҡарап ҡысҡыралар:

«Түрә Ҡануны буйынса халҡыңа тоғро хеҙмәт итергә нисә йыл ғүмереңде бағышлайһың?!»

Ҡаған һаташыу араһында хырылдап үҙенең мөҙҙәтен атай. Әгәр ул шул әйткән ваҡыты еткәс тә халыҡты талаусы залимға әүерелһә — уны аяуһыҙ тәхеттән алып ырғытҡандар.

Был бола түгел. Был — хакимлыҡҡа изге бағышлау йолаһы булған.

Күсмәндәр тәүге көндән үк үҙ батшаһының иҫенә төшөргән:**һинең хакимлығың — кешене талау һәм үҙ белдегең менән хөкөм итеү хоҡуғы түгел. Һинең хакимлығың — халыҡҡа ҡоллоҡта хеҙмәт итеүҙең хәүефле оло бурысы**. Һин ябай әҙәм балаһы, ғүмерең ошо нәҙек ебәк бау кеүек үтә ҡыҫҡа. Һәм һинең өҫтөңдә һәр ҡағандан да бейегерәк торған Изге Көс бар.

Был бөйөк көстө**ТҮРӘ (Törö)**тип атағандар.

2. «Ил бөтһә лә — түрә ҡалһын!»

Боронғо көнбайыш һәм көнсығыш империяларында батша үҙен ерҙәге «тере алла» тип иғлан иткән. Уның һәр теләге законға әйләнгән. Ул ғәйепһеҙҙе үлтерә, етемдең ерен тартып ала, халкын ҡоллоҡҡа һата алған — ә ябай халыҡ уның атының эҙҙәрен үбергә мәжбүр булған.

Бөйөк Далала бындай хаким бер йыл да йәшәй алмаҫ ине.

Төрки халыҡтарында быуаттар буйы ошо тимер мәҡәл йәшәй:

«Ил бөтһә лә — түрә ҡалһын!»—*«Дәүләт юҡҡа сығырға мөмкин, әммә Түрә Ҡануны мәңге йәшәргә тейеш!»*.

Нимә ул**Түрә**?

Был кәнсәләләрҙә яҙылған ҡағыҙ ҡарары түгел. Түрә — Ғаләм яратылғанда Күк Тәңре үҙе урынлаштырған**мәңгелек хаҡлыҡ, ғәҙеллек һәм намыҫ ҡануны**:

Түрә алдында бөйөк ҡаған менән ярлы көтөүсе тиң.

Ҡағандың Түрәне үҙ файҙаһына үҙгәртергә хоҡуғы юҡ.

Ҡаған — закондың хужаһы түгел, ә уның тәүге хеҙмәтсеһе һәм һаҡсыһы!

Әгәр ҡаған ғәҙел хөкөм итһә, һүҙендә торһа һәм көсһөҙҙәрҙе яҡлаһа — Түрә уның менән бергә була. Әгәр хаким тәкәбберләнеп, антын боҙһа һәм байҙарға ярамһаҡланһа — ул Түрәне һындыра.

Һәм шул мәлдә Күк унан үҙенең ҡотон (**Ҡот**) тартып ала. Ә халыҡ тирмәләрен йыйып, аттарына атлана ла яуыз батшаны дошмандар ҡулына ташлап, икенсе далаларға күсеп китә.

3. Халыҡ алдында оло яуап: ҡағандың йоҡоһоҙ төндәре

Орхон таштарында Билге ҡаған боронғо донъя тарихында тиңе булмаған бөйөк манифест ҡалдырған.

Ярты донъяның хакимы үҙ халҡы алдында нимә менән ғорурлана һуң:

«Төрөк халҡы хаҡына төндәрен йоҡламаным, көндөҙ буш ултырманым...

Ҡыҙыл ҡанымды түктем, ҡара тирем сыҡҡансы хеҙмәт иттем.

Мин алтын менән маҡтанмайым. Мин төшөнкөлөккә бирелгән халыҡты аяҡҡа баҫтырҙым.

Өҫтө яланғастарҙы кейендерҙем, ярлыларҙы бай ҡылдым,

аҙ һанлы халыҡты бөйөк һәм ҡеүәтле иттем!»

Ҡаған талап алған алтын тонналары, фил һөйәгенән һалынған һарайҙар йәки ҡырҡылған баштар тауы менән маҡтанмай. Ул**үҙ халҡының туҡ, өҫтө бөтөн һәм азат булыуы**менән ғорурлана!

Бына хакимлыҡтың юғары үлсәүе: власҡа бары тик халыҡҡа хеҙмәт иткәндә генә хаҡ бар.

Әгәр батша үҙе ебәк кейеп байлыҡта йөҙһә, ә уның халҡы һалҡындан ҡалтырап ас ултырһа — быңдай хакимды Күк тә, Ер ҙә ҡәһәрләй.

4. Беренсе ҡағанлыҡ ни өсөн ҡоланы: еңел тормош ағыуы

Ләкин Түрә Ҡанунын һаҡлап ҡалыу үтә ауыр.

Тоныҡуҡ үҙенең ташында 630 йылда Беренсе Төрки ҡағанлығының ҡолауы һәм халыҡтың ярты быуат буйы ҡытай ҡоллоғонда интегеүе хаҡында аяуһыҙ хәҡиҡәтте яҙа:

«Халыҡ ниңә һәләк булды?

Түрәләр ят илдең алтынына һәм татлы һүҙенә алданды. Юлбашсылар ауырлыҡһыҙ, еңел һәм туҡ тормош теләне. Улар сит ер ебәген кейҙе, үҙ телен һәм ата-баба ғәҙәтен түбән күрә башланы. Ҡустылар ағаларға баш бирмәне, улдар атайҙарына ҡаршы сыҡты...

Һәм шул саҡ Күк Тәңре әйтте: "Һин үҙ Ҡануныңды һаттың — һәләк бул!"»

Был — мәңгелек тарих һабағы.

Дәүләттәр сит дошман яуынан ғына емерелмәй. Улар эстән серей. Хакимдар үҙ байлығы өсөн законды һатҡанда, намыҫ урынына ҡомһоҙлоҡ килгәндә — дәүләт ҡотолғоһоҙ һәләкәткә юлыға.

Тик халыҡ ҡоллоҡ михнәтен төбөнә тиклем татып, Түрә Ҡанунын ҡайтанан иҫенә төшөргәс кенә — ҡырҡ батыр ҡалҡа, һәм ҡағанлыҡ яңынан тереләә.

5. Дат баҫмаҫ Ҡанун

Түрә — дала цивилизацияһының һынмаҫ бағанаһы.

Ҡағанлыҡтар ҡолаған, батшалар алмашынған. Әммә Түрә атанан улға аманат булып күсеп килгән:

XI быуатта Йософ Баласағуни «Ҡотаҙғу белек» әҫәрендә уны**Көни Түрә—** «Төҙ һәм Һынмаҫ Ғәҙеллек Ҡануны» тип атай;

XVII быуатта Тәүке хан менән бөйөк Түлә, Ҡаҙыбек, Әйтекә бейҙәр уны**«Ете Ярғы»**ҡанундарына әүерелдерә;

XIX быуатта бөйөк Абай:*«Намыҫһыҙ кеше — кеше түгел, ә буш шәүлә»*тип белдерә.

Түрә иҫбатланы: хаҡлыҡ һәм ғәҙеллек бер ҡасан да иҫкермәй. Ул ике мең йыл элек нисек кәрәк булһа, бөгөн дә әҙәм балаһына шулай уҡ үтә кәрәк.

Икенсе Өлөштөң йомғағы: Әҙәм Балаһының ҡапҡалары

II Өлөш үҙенә тейешле юлды үтте.

Беҙ дала иманының мөһабәт, тере космосын күрҙек:

Тәңре— Зәңгәр Күк, юғары аҡыл, ғәҙеллек һәм яҡтылыҡ;

Ер-Һыу— Изге Тупраҡ һәм Тереклек Һыуы, туйындырыусы Инә;

Өмәй— бишек йылыһы һәм ҡатын-ҡыҙҙың изге наҙы;

Аруаҡтар— яурын артында торған изге ата-бабалар рухы;

Бай тирәк— донъяларҙың тигеҙлеген тотҡан Мәңгелек Тереклек Ағасы;

Һәм**Түрә—** хандар ҙа, ярлылар ҙа Унын алдында тиң булған Бөйөк Ғәҙеллек Ҡануны.

Был донъя камил, ҡәтғи һәм изге.

Ләкин ошо мөһабәт Галәмдең тап уртаһында кем тора?

Тимерҡаҙыҡ тирәләй йондоҙҙар кем өсөн өйөрөлә, кем өсөн яҙ көнө үлән сәскә ата һәм шишмәләр сылтырай?

Донъяның тап үҙәгендә ул — үлемле, һынаулы, әммә күңеленә мәңгелек рух осҡоно һалынған:**Әҙәм Балаһы**баҫып тора!

II Өлөштөң ҡапҡалары ябыла.

Беҙ III Өлөшкә аяҡ баҫабыҙ:**«Дала уртаһындағы кеше»**...

III. ДАЛА УРТАНЫНДАҒЫ КЕШЕ

Был күк аҫтында беҙ кембеҙ: йән, тәҡдир һәм үлем

16-СЫ ҺҮҘ. КҮК МЕНӘН ЕР АРАҺЫНДА ТОРҒАН ҠАТЫ БАҪЫУ: КЕШЕНЕҢ ҒАЛӘМДӘГЕ УРЫНЫ

«Өҫтә Күк Тәңре, аҫта Ҡоңғор Ер яралғанда, икеһе араһында әҙәм балалары яратылған...» (Күлтиген хөрмәтенә ҡуйылған ташъяҙма, 1-се юл, 732 йыл)

1. Ҡом бураны һәм тура баҫыу

Ҡот осҡос Ҡарағом йәки Гоби сүлендәге ҡотло ҡом буранын күҙ алдына килтерегеҙ. Һары ҡом диуары күк йөҙөн бер нисә секунд эсендә ҡаплай. Көндөҙгө яҡтылыҡ ҡыҙыл эңергә әүерелә. Елдең көсө шул тиклем ҡаты — ауыр йөк тейәлгән дөйәне йығып һала, ваҡ таштар йөҙҙө ҡанға тиклем өтөп ала.

Бындай ҡот осҡос стихия эсендә кеше инстинкт менән ҡурҡып бөгәрләнә, йөҙтүбән ергә ҡаплана һәм толобоноң итәгенә башын тыға — үҙен аҡылдан яҙған ғаләми көстәр янып көл итәсәк ваҡ бөжәк кеүек хис итә.

Ә хәҙер дала ҡағандарының 732 йылда Орхон мәрмәренә сүкеп ҡалдырған бөйөк һүҙҙәренә бағығыҙ.

Улар:*«Кеше — илаһтар аяғы аҫтындағы туҙан»*тип яҙмаған. Һәм:*«Әҙәм балаһы — ҡараңғы яҙыҡта һәм көсһөҙлөктә тыуған ҡол»*тип тә әйтмәгән.

Күлтиген һәйкәленең иң тәүге үлемһеҙ юлы кешене бөтөнләй башҡа юғарылыҡҡа күтәрә:

Üze kök teŋri, asra yaγïz yer qïlïntuqda, ekin ara kiši oγlï qïlïnmïš...

«Өҫтә Күк Тәңре, аҫта Ҡоңғор Ер яралғанда, икеһе араһында әҙәм балалары яратылған...»

«Икеһе араһында» (ekin ara)тигән һүҙҙәр — ябай географик арауыҡ түгел. Был — кешенең иң оло тәғәйенләнеше!

Барлыҡҡа Килтереүсе кешене тап уртаға ҡуйған:

Ер аҫтына — ҡурҡыу һәм сереү ҡараңғылығына түгел.

Күк йөҙөнә лә — кеше аяғы баҫмаҫ һалҡын йондоҙҙар араһына ла түгел.

Ә нәҡ**уртаға**— Күк менән Ер араһындағы фекер йөрөтөүсе тере күпер итеп ҡуйған!

2. Ҡол да, залим да түгел: асыҡ Күк аҫтында беҙ кем?

Быуаттар ағышында кешелек аҡылы бер сиктән икенсе сиккә ташланды.

Ҡайһы бер халыҡтар әҙәмде тыумыштан гонаһлы ер ҡорто тип иғлан итте, ғүмер буйы ерҙәге бөтә шатлыҡты түбән күреп, ҡол булып үкенеп йәшәргә өндәне. Икенсе цивилизациялар киреһенсә, сикһеҙ тәкәбберлеккә батып: әҙәмде «тәбиғәт батшаһы» тип атаны, ер аҫтын таларға, тауҙарҙы шартлатырға, йылғаларҙы кирегә ағыҙырға һәм сәскәле далаларҙы үле карьерҙарға әйләндерергә хаҡы бар тип һананы.

Боронғо Дала фәлсәфәһе был ике яңылышыуҙы ла ҡәтғи кире ҡаҡты.

Күсмән кеше ике төп хәҡиҡәтте яҡшы белгән:

1.**Һин тәбиғәттең ҡоло түгелһең.**Һиңә зиһен, азат ихтыяр һәм намыҫтың изге ялҡыны бирелгән. Һин ат эйәрләп, яуҙа ырыуыңды яҡларға, балаңдың бишеген йылытырға һәм хәүеф-хәтәрҙең күҙенә тура бағырға һәләтлеһең.

2.**Ләкин һин донъяның хужаһы ла түгелһең!**Ер — һинең талай торған урман йәки баҡыр баҙың түгел. Ер — һине ашатыусы изге Инәң. Күк — һинең баш Хөкөмдарың һәм юғары Ҡануның. Хаҡлыҡ юлынан бер генә аҙым тайпылһаң, тәбиғәтте быҫратып, көсһөҙҙәрҙе талаһаң — Күк менән Ер өҫтөңдә тоташыр ҙа, һине туҙанға әйләндерер.

Дала рухында кеше —**Ғаләми тигеҙлекте һаҡлаусы яугир**.

Уның изге бурысы — ерҙә тура баҫып тороу. Күктөң изге фатихаһын алыу, Ерҙең паҡлығын һаҡлау һәм һәр баҫҡан аҙымы өсөн киләсәк быуындар алдында яуап тотоу.

3. «Әҙәм балаһы» (Кише уғлы): уртаҡ тамыр ҡеүәте

Ташъяҙмалағы ошо оло һүҙгә иғтибар итегеҙ:**Кише уғлы (Kişi oγlï)**— «Әҙәм балаһы, кеше заты».

Был һүҙҙәрҙә айырым ҡупыйған тәкәббер яңғыҙлыҡ юҡ. «Әҙәм балаһы» булыу — түбәндәгеләрҙе һәр ваҡыт иҫтә тотоу тигәнде аңлата:

Һин был донъяға бушлыҡтан килмәнең. Һинең артыңда — ҡышҡы буранларҙа өшөгән, ҡаты йоттарҙа ас ҡалған, һиңә ғүмер бирер өсөн һуңғы йотом һыуын уртаҡлашҡан йөҙәрләгән атай-әсәйҙәрең тора.

Һин яңғыҙ үҙең өсөн генә йәшәмәйһең. Һинең алдыңда — балаларың, ейәндәрең һәм бүләләрең ята. Уларға ниндәй ер ҡалдырыуың — йәшел сәскәле йәйләүме, әллә янған сүллекме — бөгөнгө һайлауыңдан тора.

Яңғыҙ кеше дала киңлегендә көсһөҙ. Ә үҙен ата-бабаларҙың өҙөлмәҫ сылбырының бер өлөшө икәнен белгән кеше — еңелмәҫ була.

4. Ҡыҫҡа ғүмер һәм Мәңгелек Исем (Мәңге Ат)

Билге ҡаған һәйкәлендә ҡәтғи һәм хикмәтле хәҡиҡәт уйылған:

Öd Teŋri yasar, kişi oγlï qop ölgeli törümiş...

«Заманды Тәңре төҙөй; ә әҙәм балалары барыһы ла үлем өсөн донъяға яралған...»

Үлем бында оло бәлә йәки ҡәһәр тип ҡабул ителмәй.

«Түрүмеш» (törümiş)һүҙе — «Түрә Ҡануны буйынса тап шулай төҙөлгән» тигәнде аңлата. Ҡояш аҫтындағы һәр тере йән — йәшел үлән дә, етеҙ саптар ат та, еңелмәҫ батыр ҙа тыуа, сәскә ата һәм үҙ мөҙҙәтендә китә. Кеше үлемле, сөнки ул тәбиғәттең тере әйләнешенең айырылғыһыҙ өлөшө.

Ләкин ерҙәге ғүмерҙең ҡыҫҡа булыуы уны сикһеҙ ҡәҙерле итә!

Әгәр кеше мәңге йәшәһә — ул изге ғәмәлдәрен кисектерер, ялҡауланыр һәм түбәнһерер ине. Әммә мөҙҙәтеңдең Күк Тәңре тарафынан үлсәнгәнен белгәндә, үткән һәр яҡты көн оло һынауға әүерелә:

Көсһөҙгә ярҙам итеп өлгөрҙөңмө?

Биргән һүҙеңдә тоғро ҡалдыңмы?

Намыҫыңа ҡурҡаҡлыҡ ташы төшөрмәнеңме?

Кешенең кәүҙәһе ҡәберҙә тупраҡҡа әйләнер. Ҡалдырған алтындарын батшалар талап бөтөр. Ебәк кейемдәр серер. Быуаттар аша йәшәй торған берҙән-бер хазина ҡаласаҡ — ул кешеләрҙең рәхмәтле хәтерендә һаҡланған изге**Мәңге Ат (Meŋgü At)**!

Кеше күкрәгендә нимә йәшәй?

Беҙ кешенең ҡайҙа баҫып торғанын аңланыҡ: донъяның үҙәгендә, Зәңгәр Күк менән Ҡоңғор Ер араһында.

Ләкин уны тере иткән көс нимә? Уның үпкәһенә һауа, тамырҙарына ҡан, ә йөрәгенә ҡаһарманлыҡ биргән ҡеҙрәт нимәлә?

Ни өсөн боронғо төркиҙәр тын алыуҙы, батырҙың эске ихтыярын һәм изге Күктән иңгән нурҙы бер ҡасан да бутамаған?

Тыуған мәлдә күкрәктә ҡабынған йәшәү осҡоно һуңғы сәғәттә ҡайҙа оса?

Беҙ кеше йәненең тәрән серҙәренә төшөнәбеҙ:**Тын, Сөр һәм Ҡот**...

17-СЕ ҺҮҘ. ТЕРЕКЛЕК ҺУЛЫШЫ: КЕШЕНЕ НИМӘ ТЕРЕ ҠЫЛА? (ТЫН, СӨР ҺӘМ ҠОТ ТӘҒЛИМӘТЕ)

«Күкрәктә тын бар саҡта — әҙәм иҫән... Күк Тәңре ҡот бүләк итте... Был ирҙең ҡоростай сөрө һәм ихтыяры бар...» (Мәхмүт әл-Ҡашғари, «Төрки һүҙҙәр һүҙлеге», 1074 йыл)

1. Шәүләһен юғалтҡан яугир

Ҡанлы походтан бер яраһыҙ иҫән ҡайтҡан яугирҙе күҙ алдына килтерегеҙ.

Ул үҙ тирмәһе алдында атынан төшә, эскә үтә, аҡ кейеҙгә ултыра. Күкрәге тыныс күтәрелеп тын ала, тамырҙарында йөрәге тигеҙ һуға, ул ағас туҫтаҡтағы ҡымыҙға ҡулын һуҙа. Ләкин аҡһаҡалдар уға бер генә ҡараш ташлау менән, ҡайғынан күҙҙәрен түбән йәшерә.

Сөнки уның ҡарашы һүнгән. Күҙ ҡараһында йәшәү ялҡыны юҡ. Яурындары төшкән, ә тауышы гүр төпкөлөнән сыҡҡандай тоноҡ яңғырай. Уның кәүҙәһе тере, ләкин уны кеше иткән иң ҡәҙерле нәмә селпәрәмә килгән.

Ҡарт имсе уның түбәһенә ҡулын ҡуя ла, туғандарына ауыр һүҙҙәрҙе әйтә:*«Күкрәгендә тыны бар. Әммә уның сөрө һынған, ә күңел ҡото ҡош булып осҡан. Алдыбыҙҙа бары батырҙың буш шәүләһе генә ултыра».*

Көнбайыш ғалимына был сәйер тойолор ине: йөрәге типһә, үпкәһе һулаһа — кеше иҫән тигән һүҙ!

Әммә боронғо дала аҡылы былдай ябай ҡараш менән сикләнмәгән. Күсмәндәр яҡшы белгән: кешеләө**с төрлө рухи көс**йәшәй, һәм уларҙы бутау — үлемгә тиң.

2. Бер кәүҙәлә өс оло көс: Тын, Сөр һәм Ҡот

Дала аҡһаҡалдары өйрәткәнсә был өс башланғысты ентекләп аңлайыҡ:

I. Тын (Tïn) — Кәүҙәнең ябай һулышы

Был — иң ябай биологик тереклек.

Һауа үпкәгә инә һәм кире сыға. Кеше тын ала, дала төлкөһө тын ала, күктәге бөркөт тын ала, яҙғы елдә ҡылған үләне тын ала.

Боронғо төрки яҙмаларында бөтә тере йәндәрҙе бер һүҙ менән:**тынлылар (tïnlïɣlar)**, йәғни «тын алыусылар» тип атағандар. Ә кешенең физик ғүмере тамамланғас, ташҡа ошо ҡыҫҡа һүҙҙәрҙе сүкәгәндәр:**«Тыны өҙөлдө» (Tïnï üzüldi)**— «Һулыш ебе өҙөлдө».

Тын кешегә ваҡытлыса ғына бирелә. Һулыш туҡтанымы — тән һыуына һәм кире Ҡоңғор Ер ҡосағына инә.

II. Сөр (Sür / Сүлде) — Намыҫ һәм ихтыяр бағанаһы

Был — хайуандарҙа булмаған оло рухи көс. Был — кешенең холҡо, дәрәжәһе һәм һынмаҫ эске ҡаһарманлығы.

Мәхмүт әл-Ҡашғари һүҙлегендә ҡоростай ошо ғибәрә һаҡланған:**«Ирҙең сөрө бар» (Er süri bar)**— «Был ирҙең ныҡлы сөрө бар».

Был нимә тигәнде аңлата? Был — һинең алдыңда ҡурҡаҡ та, ярамһаҡ та түгел, ә тура ҡарашлы, ныҡ баҫҡан, тирә-яҡтағылар ихтирам иткән батыр зат тора тигәнде аңлата.

Сөртөшөнсәһе хәрби байраҡ рухын аңлатҡан**Сүлде (Сөлдә)**һүҙе менән тамырҙаш. Әгәр яугирҙәрҙең сөрө һынһа — йөҙ меңлек ғәскәр ҙә ҡоралын ташлап, йөҙ батыр алдынан ҡурҡып ҡасасаҡ.

Сөрө һынған кеше ҡолға әүерелә. Ул ашай, йоҡлай һәм тын ала ала, әммә уның намыҫы юҡ.

III. Ҡот (Qut) — Күктән иңгән изге бәрәкәт нуры

Был — кешегә иңгән иң серле һәм изге Галәми көс.

Әгәр Тын — ябай һауа, ә Сөр — һинең шәхси ихтыярың булһа,**Ҡот — ул Күк Тәңренең оло бүләге**.

Был — уңыш, бәхет, ижади көс һәм изге рухи яҡтылыҡ осҡоно. Ҡотто урлап та, алтынға һатып алып та булмай. Ул Күк Тәңренән төшә һәм изге Өмәй Инәнең усында йылытыла. Әгәр өйҙә Ҡот булһа — ғаилә татыу була, усаҡта ялҡын дәртле яна, һау-сәләмәт балалар тыуа, малтыуар үрсей.

3. Яҡут «Олонхо»һының сере: өс ҡатлы йән

Себерҙең ҡалын тайғаһында йәшәгән яҡут (саха) халҡы үҙенең бөйөк «Олонхо» дастандарында кеше йәненең ошо өс тамырын бөгөнгәсә һаҡлап алып ҡалған:

1.**Буор-ҡот («Тупраҡ йәне»):**

Был — балсыҡтан, һөйәктән һәм итәнән торған физик тәнебеҙ. Үлгәндән һуң ул сереп, кире ҡара тупраҡҡа әйләнә.

2.**Салғын-ҡот («Һауа йәне»):**

Был — тын алыу, хистәр, хәтер һәм уйҙар. Үлем килгәндә ул ирекле елгә ҡушылып тарала.

3.**Ийә-ҡот («Әсә бүләк иткән изге йән»):**

Был — юғары Тәңренән туранан-тура иңгән үлемһеҙ намыҫ осҡоно, рухи яҡтылыҡ. Нәҡ ошо Ийә-ҡот кешене кеше итә. Уны бысаҡ менән киҫеп тә, утта яндырып та булмай.

Ә ошо өс йәнде бергә берләштереп тотҡан бағана — тап ошо**Сүр (Сөр)**— кешенең ихтыяр каркасы.

Әгәр кеше ҡәрҙәштәренә хыянат итһә, ялған һөйләһә һәм ҡурҡаҡлыҡ күрһәтһә — уның Сөрө һына, Ийә-ҡот кәүҙәне ташлап оса, һәм кеше аҡылһыҙ хайуанға әйләнә.

4. «Ҡотом, ҡайт!»: ҡасҡан осҡондо кире ҡайтарыу

Башҡорт һәм ҡаҙаҡ этнографияһында иң боронғо изге бер йола һаҡланған:**Ҡот ҡойоу (Құт құю)**.

Әгәр сабый йәки өлкән яугир ҡот осҡос ҡурҡыу кисерһә — боҙло буранда ҡатып ҡалыуҙан саҡ ҡотолһа, яуҙа ҡан күреп тетрәнһә йәки яҡындарын юғалтһа — уның эске йәшәү көсө ҡаҡшаған. Кеше көлөүҙән туктаған, ябыҡҡан, күҙ алдында һүнгән. Дала халҡы:**«Ҡото осто, ҡото ҡасты»**тигән.

Шул саҡ тәжрибәле оло инәйҙе саҡырғандар.

Ул сырхауҙы аҡ кейеҙгә ултыртып, башы өҫтөнә саф шишмә һыуы һалынған табаҡ тотҡан да, унда иретелгән ҡурғашты ҡойған. Ҡурғаш шишмә һыуында сәсрәп, ҡурҡыуҙы йоҡҡандай төрлө сәйер һындар яһап ҡатҡан.

Оло инәй кешенең башынан һыйпап, изге әсә наҙы менән боронғо саҡырыуҙы йырлаған:

«Ҡотом, ҡайт! Ҡотом, ҡайт! Үҙ ояңа ҡун, йөрәгеңә ин!».

Һәм кеше оҙайлы ҡара баҫыуҙан уянғандай аңына килгән. Ҡулдарға йылылыҡ ҡайтҡан, йөҙөнә ҡан йүгергән, күҙҙәре ҡабаттан яҡтылыҡты күрә башлаған.

Хаҡлыҡ менән яуланған бәхет

Кеше ошо өс таяныста тора: күкрәктә һулыш бар саҡта (**Тын**), намыҫ һынмаған саҡта (**Сөр**), һинең йәнең тере.

Ләкин ни өсөн Күктән иңгән**Ҡот**кайһы бер кешеләрҙә ҡартайғансы балҡый, ә икенселәрҙән ҡош булып осоп китә — хандарҙы дәүләтһеҙ, байҙарҙы хәйерсе ҡалдыра?

Ни өсөн Ҡот — ябай осраҡлы уңыш түгел, ә намыҫ өсөн бирелгән иң ҡәтғи имтихан?

Беҙ Даланың иң тәрән серҙәренең береһенә яҡынлашабыҙ:**Ҡот бәрәкәте — ни өсөн Күк уны тик яуап тота белгәндәргә генә бирә**...

18-СЕ ҺҮҘ. ҠОТ — ТӘҠДИРҘЕҢ КҮКТӘГЕ ОСҠОНО: БӘРӘКӘТ ҺӘМ ТЕРЕКЛЕК ҠЕҮӘТЕ

«Тәңре ялҡаған өсөн, үҙемдең ҡотом булған өсөн ҡаған булып тәхеткә ултырҙым... Түрә менән ил ныҡлы, ҡото уның көн һайын артыр...» (Билге ҡаған ташы, 735 йыл; Йософ Баласағуни, «Ҡотаҙғу белек», 1069 йыл)

1. Хандың ҡолауы: Алтын сатырҙан ҡот ҡасҡанда

744 йылдың ҡышы. Ҡар баҫкан ҡырыҫ далала һалкын ел янған ебәк сепрәктәрҙе осора. Икенсе Төрки ҡағанлығының алтын тәхете буш тороп ҡалған.

Кискә ҡәҙәр генә оло хаким тиҫтәләгән төмәндәр менән идара итә ине, ә ят бөйөк державаларҙың илселәре уның сатыры алдында йөҙтүбән ятып баш эйә ине. Уның барыһы ла бар ине: көмөш тулы хазина баҙҙары, һайлап алынған саптар йылкы өйөрҙәре, меңәрләгән тоғро нөгәрҙәр. Ләкин барыһы ла бер мәлдә селпәрәмә килде. Яугирҙәрҙең уктары тетиваға буйһонмаҫ булды, мал-тыуар аяуһыҙ йотта ҡырылды, ә туғандаш ырыуҙар хакимдан күҙҙәрен яуыз нәфрәт менән борҙо.

Нимә булды? Хаким мәңгелек Түрә Ҡанунын боҙҙо — үҙенең ҡомһоҙ теләктәре хаҡына ғәйепһеҙ туғандарының ҡанын ҡойҙо. Һәм шаһиттарҙың шыбырлап һөйләүенсә, тап ошо төндә сатырҙың төтөн сыға торған төньяғынан ҡап-кара күккә көмөш нур урғылып осоп китте.

Күк унан үҙенеҢ**Ҡотон (Qut)**тартып алды.

Күктән бирелгән был изге осҡон булмаһа, теләһә ниндәй батша ябай хәйерсегә әүерелә, ә иң ҡөҙрәтле ғәскәр ҙә бер ус дошман алдында ҡурҡып ҡаса. Ҡотто тонналарса алтынға һатып алып та, ҡорос ҡылыс көсө менән тартып алып та, затлы ҡан хоҡуғы менән мираҫ итеп ҡалдырып та булмай.

Бөйөк дала дәүләттәрен тотоп торған ошо ҡөҙрәтле күк бәрәкәте нимә ул? Ни өсөн Йософ Баласағуни үҙенең үлемһеҙ китабын тап ошо Ҡотто һаҡлау фәне тип атаны?

2. Традицияның төп үҙәге: Ҡот төшөнсәһенең асылы

Төрки халыҡтарының дини-фәлсәфәүи, әхләҡи һәм йәмғиәт мираҫында**Ҡот (Qut)**төшөнсәһе үҙәк урынды биләй.

Бер үк ваҡытта ғаләми тәртиптең нигеҙе, кеше күңеленең яҡтылығы һәм дала халыҡ хоҡуғының бағанаһы булған*Ҡот*түбәндәгеләрҙе аңлата:

Бейек Мәңге Тәңренән иңгән изге фатиха һәм бәрәкәт;

Тереклектең йөрәктә типкән йәнле көс-ҡеүәте;

Ысын изге бәхет, уңыш һәм ижади дәрт;

Ғәҙел дәүләт идараһының күктән танылған хоҡуғы;

Йорттоң именлеге, балаларҙың һаулығы һәм усаҡтың муллығы.

Тарих фәнендә Ҡот төшөнсәһен йыш ҡына ике яңылыш тар ҡалыпҡа һалырға маташтылар:

1.**Тар нәҫел хоҡуғы тип күреү:**Ҡотто бары тик батша затының (Ашина йәки Сыңғыҙ нәҫеленең) тәхеткә ултырыу харизмаһы тип кенә аңлатып, ябай көтөүсенең, тырыш әсәнең һәм тирмә усағының ҡотон иғтибарҙан ситтә ҡалдырыу;

2.**Ябай тылсымға ҡайтарыу:**Ҡотто әхләҡһеҙ «тылсымлы флюид» кеүек күреп, уның Түрә Ҡанунына һәм намыҫ сафлығына туранан-тура бәйле икәнен онотоу.

Сығанаҡтар раҫлай:**Ҡот — ул намыҫҡа һәм ғәҙеллеккә сиктән тыш һиҙгер изге бәрәкәт**. Ул бер кемгә лә мәңгелек шәхси милек итеп бирелмәй. Ҡот хаҡлыҡ хакимлыҡ иткән ергә төшә, ә тәкәбберлеккә, ялғанға һәм аяуһыҙлыҡҡа бирелгән кешенән шунда уҡ осто-китте осоп китә.

3. Ҡағанлыҡ таштарындағы яҙмалар: Күк мандаты һәм Инәлек ҡурсауы

Орхон ташъяҙмаларында Ҡот ике айырылғыһыҙ яҡта асыла:

Дәүләттең хәрби һәм сәйәси күк мандаты

Билге ҡаған яҙмаһының 9-сы юлында хаким үҙенең тәхеткә ултырыуын тап ошо изгелек менән бәйләй:

«Teŋri tegrä teŋridä bolmïş türk bilge qaγan bu ödkä olurtum... Teŋri yarlïqaduq üçün, özüm qutïm bar üçün qaγan olurtum...»

(«Күктәй, Күктә яралған төрөк Билге ҡағаны был заманда тәхеткә ултырҙым... Тәңре ярлыҡаған (бойорған) өсөн, үҙемдең ҡотом булған өсөн ҡаған булып ултырҙым»).*

Төрки дәүләтенең легитимлыҡ формулаһы бына ошондай:

1.*Teŋri yarlïqadï*— Тәңре ихтыяр итте (фатиха бирҙе);

2.*Qut berti*— Тәңре ҡот бүләк итте (юғары мандат);

3.*Küç berti*— Тәңре ғәскәри көс-ҡеүәт бирҙе.

Әгәр хаким хаҡлыҡтан тайпылһа, Тәңре ҡотон кире ала (*qutsuz bolmaq*— ҡотһоҙ ҡалыу), ғәскәр еңелә, ә халыҡ яуыз батшаны тәхеттән төшөрә.

Инәлек Ҡото: Өмәй Инәнең ҡурсауы

Күлтиген ташының 31-се юлында был төшөнсәнең иң саф эске асылы күренә:

«Umay teg ögüm qatun qutïŋa inim Köl Tégin er at boldï...»

(«Өмәй кеүек ғәзиз Инәм-ҡатындың ҡото арҡаһында ҡустым Күлтиген яугир исемен яуланы...»).*

Бында Ҡот — ҡанлы яу көсө түгел, ә бишекте ҡурсалаусы Өмәй Инәнең изге наҙы, әсәнең сабыйға биргән бәрәкәтле һулышы. Әсә ҡотон тойоп үҫмәгән бала ҡырыҫ далала сыныҡҡан батыр була алмай.

4. Йософ Баласағуниҙың «Ҡотаҙғу белек» дастанындағы Ҡот фәлсәфәһе (1069 йыл)

Ҡот төшөнсәһенең иң юғары фәлсәфәүи түбәһе —**Йософ Баласағуниҙың «Ҡотаҙғу белек» («Ҡот бирә торған белем»)**дастаны.

Дастандың икенсе бүлегендәге төп образ — вәзир**Айтолды («Тулған Ай»)**, ул нәҡ ошо Ҡоттоң тере шиғри образы булып тора.

Көнтүғҙе ҡаған менән әңгәмәләшкәндә Айтолды Ҡоттоң ғәжәп холҡон аса:

1.**Тура тормауҫанлыҡ һәм етеҙлек:**

Ҡот — тайғаҡ битләүҙә тәгәрәп барған көмөш шар кеүек йәки ҡырағай ҡош кеүек. Ул бер кемдең дә мәңгелек милкенә әйләнмәй. Көтмәгәндә килә һәм шулай уҡ етеҙ осоп китә;

2.**Аҡылһыҙға төшкән Ҡоттоң ағыуы:**

Әгәр Ҡот наҙан, ҡомһоҙ һәм ҡанһыҙ кешегә төшһә — уны аҡылдан яҙҙыра. Намыҫһыҙ байлыҡ һәм влас кешене һәләк итеүсе ағыуға әйләнә;

3.**Түрәнең Ҡоттан өҫтөнлөгө:**

Бары тик тоғролоҡ һәм ғәҙеллек (**Көнилек**) хөкөм һөргән ерҙә генә Ҡот тамырлана һәм дәүләттең мәңгелек именлегенә әүерелә.

Баласағуни ошо ҡоростай юлдарҙы яҙа (673-сө бәйет):

«Ҡото килһә әҙәмгә белеме артыр,

Белем менән бар теләктәренә етер...»

Ҡот кешегә байлыҡ өсөн түгел, ә аҡыл һәм яуаплылыҡ өсөн бирелә.

5. Халыҡ йолаларындағы Ҡот: ҡот ҡойоу һәм усаҡ ҡото

Дала халҡының көндәлек тормошонда Ҡот — һәр ғаиләнең тере йөрәге булған:

«Ҡотло йорт»:ишеге асыҡ, ҡунаҡсыл, өлкәндәрҙе хөрмәт иткән, сабыйҙар көлгән тирмәгә ҡарата әйтелгән;

«Ҡото осто»:ҡаты ҡурҡыу кисергән кешенең күңеленән ҡот ояһы ҡаҡшағас, башына ҡурғаш ҡойоп, йәнен тынысландырғандар;

«Ҡот ҡайтарыу»:һатылған малдың йүгәнен йәки бауын өйҙә ҡалдырыу ғәҙәте булған: мал менән бергә йорттоң ҡото сығып китмәһен тип шулай иткәндәр.

Ҡот күҙгә күренмәҫ осҡон һаналған. Уны сүп-сар менән бысратырға, ғаиләләге ғауға менән ҡыуып ебәрергә ярамаған.

6. Бөгөнгө заманға фәһем: ҡомһоҙлоҡҡа ҡаршы яуап

XXI быуатта, кешелек ҡомһоҙлоҡ, эгоизм һәм шәхси байығыу шашыныуында быуылып ятҡанда, боронғо Ҡот төшөнсәһе шифалы дарыу кеүек яңғырай.

Бөгөнгө кеше уңышын үҙенең хәйләһенә генә ҡайтарып ҡалдыра, көсһөҙҙәрҙе түбәнһетә. Төрки аҡылы был тәкәбберлекте тамырынан өҙә: һинең һәләтең, вазифаң һәм табышың — һинең шәхси милкең түгел, ә халыҡҡа хеҙмәт итеү өсөн Күктән бирелгән **изге аманат**. Был яуаплылыҡты онотоу — үҙеңде үҙең ҡотһоҙлоҡҡа дусар итеү менән бер.

Традицияның төп законы: **ҡояштай бүлешеү**. Һин донъяға ни тиклем күберәк яҡшылыҡ өләшәһең — аҫҡа икмәк бирәһең, етемгә ярҙам итәһең, өйөңдә татыулыҡ урынлаштыраһың — Күктең бәрәкәте йортоңа шул тиклем мул инәсәк. Ҡотто һаҡлау — өйҙө насар уйҙарҙан таҙартыу, ата-әсәңә ихлас рәхмәтле булыу һәм намыҫыңды таҙа тотоу тигәнде аңлата.

Упҡын өҫтөндәге күпер: Мәңгелек сәғәттәре

Кеше ғүмер буйы үҙ Ҡотон күҙ ҡараһылай һаҡлаһа ла, уның өҫтөндә аяу белмәҫ бөйөк ғаләми көс баҫып тора.

Ваҡыт.

Дала батырына нисә тапҡыр ҡояш ҡалҡыуын күрергә яҙылған? Уның ҡулдарындағы тетива ҡасан өҙөлөр ҙә, саптар аты ҡайһы тоҙлоҡта мәңгегә туҡтар?

Орхон менән Йәнәсәй ташъяҙмаларында донъя шиғриәтендә тиңе булмаған өҙгөс ауаз яңғырай: *«Ваҡытты Тәңре бүлә, ә әҙәм балалары үлем өсөн яралған... Мин үҙемдең заманыма туймаңым!»*.

Боронғо төрки өсөн ваҡыт — **«Өд» (Öd)** — стеналағы ябай сәғәт уғы булмаған. Был ғүмер миҙгелдәрен һәм йөрәк тибешен үлсәп биреүсе Күктең Үҙе булған!

Кеше күңелендәге мәңгелек теләге менән ҡотолғоһоҙ үлем хәҡиҡәтен нисек яраштырырға?

Был хаҡта — **19-сы Һүҙҙә: Заманды Тәңре бүлә**...

19-СЫ ҺҮҘ. ЗАМАНДЫ ТӘҢРЕ БҮЛӘ: ТӘҠДИР ҺӘМ МӘҢГЕЛЕК СӘҒӘТТӘРЕ

«Öd Teŋri yasar, kişi oγlï qop ölgeli törümiş...» («Заманды Тәңре төҙөй һәм бүлә; ә әҙәм балалары бөтәһе лә үлем өсөн донъяға яралған...») (Билге ҡаған һәйкәле, ҙур яҙма, 10-сы юл, 735 йыл)

1. Нисәнәнән тайпылмаҫ уҡ: Кире алып булмаҫ хөкөм

734 йылдың көҙө. Сатырҙа Бөйөк Билге ҡаған аяуһыҙ үлем һыҙланыуҙары кисерә. Хыянатсы Буйруҡ-чор ашатҡан ағыу эске ағзаларҙы өтөп ала.

Тирә-яҡта имселәр ҡаушап өйөрөлә, һаҡсылар шикле һәр кемдең башын сабырға әҙерләнеп ҡылыс һабын ҡыҫа. Ләкин ҡаған үҙенең хәлһеҙләнгән ҡулын өҫкә күтәреп, уларҙы туҡтата. Хакимдың ҡарашы тирмәнең төтөн сыға торған урынына — Хангай тауҙары өҫтөндә өйөрөлгән тәүге ҡар бөртөктәренә төбәлгән.

Уның һуңғы һүҙҙәрендә үлтереүселәргә ҡарата нәфрәт тә, һуҡыр ҡурҡыу ҙа, шәфҡәт һорап ялбарыу ҙа юҡ. Ул ташсы оҫталарҙы саҡыртырға ҡуша һәм киләсәк быуындар өсөн мәңгелек аманатын яҙҙыра:*«Ваҡытты Мәңге Тәңре Үҙе бүлә. Ә әҙәм балалары бөтәһе лә үлем өсөн яралған»*.

Күп кенә боронғо мәҙәниәттәрҙә үлем яуыз яҙмыш ҡәһәре йәки хаостың мыҫҡыллауы тип ҡабул ителгән. Ә дала күсмәне өсөн үлем — ғаләми тәртип, юғары Күк тарафынан үлсәп бирелгән изге**Өд (Öd)**ваҡытының тамамланыуы һаналған.

Дала яугире яҙмыштан таш монастырҙарға ҡасмаған, бушҡа тағы бер көн һорап ялбармаған. Ул үҙ үлеменә ҡаршы башын юғары күтәреп баҫҡан — сөнки үлемде еңеүҙең берҙән-бер юлы бар: бирелгән мөҙҙәтеңде намыҫың һәм исемең быуаттар аша сыңларлыҡ итеп йәшәп үтеү!

2. Ваҡытты даласа тойолошо: Мәңгелек менән көн ҡыҫҡалығы араһында

Төрки рухи донъяһында ваҡыт һәм тәҡдир мәсьәләһе — иң батыр һәм тәрән фәлсәфәүи төйөндәрҙең береһе.

Билге ҡаған ташына соҡоп яҙылған ҡоростай оло формула күсмәндәрҙең ваҡыт асылын билдәләй: Күк заман менән идара итә, ә үлемле әҙәм был ҡояшлы донъяға ҡәтғи бирелгән мөҙҙәткә генә килә.

XIX быуаттың көнбайыш ғалимдары күсмә халыҡтарҙы «һуҡыр яҙмышҡа буйһоноусы пассив фаталистар» тип яңылыш яҙҙы. Имеш, тәҡдиргә ышаныу дала кешеһенең ихтыярын быуған.

Ләкин сығанаҡтар — Орхон менән Йәнәсәй таштарынан алып сәсәндәр ҡобайырҙарына һәм Ҡорҡот ата дастандарына тиклем — быны киреһен иҫбатлай.

Төрки тәҡдир төшөнсәһе бер ҡасан да өмөтһеҙлеккә килтермәгән. Киреһенсә, ул**ҡоростай ҡаһарманлыҡты**тәрбиәләгән. Үлем сәғәтен Күктең тыумыштан билдәләгәнен белеү яугирҙе дошман ҡылыстары алдында ҡалтырауҙан азат иткән, бирелгән ваҡытты иң юғары дәрәжә һәм намыҫ менән үтергә дәртләндергән!

3. Билге ҡаған яҙмаһы: «Өд Тәңре яһар» сере

Билге ҡаған һәйкәленең 10-сы юлындағы һүҙҙәр төрки аҡылының төп серҙәрен аса:

«Өд» төшөнсәһе: Тереклек Ваҡыты

Боронғо төрки телендәге**Өд (Öd)**тамыры ябай механик сәғәт уғы түгел. Был:

Срок, миҙгел, дәүер;

Емештең бешеү ваҡыты, үләндәр сәскә атҡан осор, күсенеү мәле;

Әҙәм балаһына Күктән бүлеп бирелгән биологик ғүмер мөҙҙәте.

Ваҡыт бушлыҡта осоп барған үле уҡ түгел, ә Галәмдең тере циклик һулышы итеп тойолған.

«Яhа-» ҡылымы: Ғаләми тәртипте урынлаштырыу

Яhа- (yasa-)ҡылымы: «тәртипкә килтереү, ҡанун буйынса тейешле өлөштө бүлеп биреү, камил форма яhау» тигәнде аңлата.

«Өд Тәңре яhар»— Күк ваҡытты ситтән генә күҙәтмәй,**Күк Үҙе ғүмер сәғәттәрен бүлеп бирә**. Һәр кемдең ерҙәге юлына сикте Күк Тәңре hала.

Кешенең үлемле булыуы**«түрүмеш» (törümiş)**hүҙе менән белдерелә — ул Түрә тамырынан яралған. Кеше ҡайhылыр гонаh өсөн язаланмай: үлем — Галәм яратылғанда уҡ hалынған изге тәбиғи ҡанун. Был хәҡиҡәт менән килешеү — рухи камиллыҡтың билдәhе hаналған.

4. Йәнәсәй таштарындағы өҙгөс ауаз: «Заманыма туйманым»

Йәнәсәй буйында hәм Тыва үҙәндәрендә табылған йөҙәрләгән ҡәбер таштарында кеше күңеленең иң саф hағышы hаҡланған.

Һәр яҙмала тиерлек донъя менән хушлашыуҙың ошо өҙгөс юлдары ҡабатлана:

«Көнгә, Айға, илемә туйманым... Заманыма туйманым... Айырылдым...»

*(«Künke, ayqa, ilime toymadïm... Ödke toymadïm... Adrïldïm...»)**.

Бында тамуҡ ғазаптарынан ҡалтырау юҡ. Бында — ерҙәге яҡты йәшәүгә сикhеҙ, саф мөхәббәт ята! Батыр ғүмеренең бик тиҙ үтеүенә, улдарынан, елғыр аттарынан hәм киң йәйләүенән айырылыуына үкенә. Ләкин ул яҙмышҡа рәнйемәй, Күктөң оло Түрәhенә баш эйеп, ирекле ҡош булып оса.

5. Мәхмүт әл-Ҡашғари яҙмалары: «Өд үтәр — әҙәм тоймаҫ»

«Диуану лөғәт әт-төрк» китабында заман ағышы хаҡындағы боронғо мәҡәлдәр теркәлгән:

1.**Мәңгелек тураhында (I том, 84-се бит):**

«Өд үтәр — әҙәм тоймаҫ, кеше улы мәңге ҡалмаҫ...»

(«Ваҡыт үтә — кеше hиҙмәй ҙә ҡала, әҙәм балаhы ерҙә мәңгегә ҡалмай...»).

2.**«Өдләк» төшөнсәhе (Заман ҡуласаhы):**

Ҡашғари боронғо шиғырҙарҙы килтерә: унда Заман осоп барған ҡорос уҡтар менән йәнләндерелә. Көндәр уҡтарын тотоп ҡалып булмай. Заман кешенең йәшлеген hәм көсөн үткәреп, ер байлығының фанилығын иҫкә төшөрә.

6. Ҡорҡот олатай аҡылы: «Келемле-китемле донъя»

Уғыҙ дастаны «Ҡорҡот ата китабы»нда аҡыл эйәhе hәр бүлекте ошо үлемhеҙ юлдар менән башлай:

«Келемле-китемле донъя, hуңғы осо үлемле донъя!

Әҙәл (тәүҙән) яҙылғанды боҙоп булмай, әжәл еткәндә ҡотолоп булмай!..»

Ҡорҡот ата батырҙарҙы хәүефтән ҡасмаҫҡа өйрәтә. Әгәр яуҙа ятырға яҙылған икән — таш ҡәлғәләр ҙә ҡотҡара алмай; әгәр әжәлең етмәгән икән — дошмандың меңәрләгән уғы ла теймәй үтеп китер. Был хәҡиҡәт батырҙы ҡурҡыуҙан азат иткән.

7. Бөгөнгө быуынға hабаҡ: тәҡдир алдындағы ҡаhарманлыҡ

XXI быуатта кешелек hәр нәмәне үҙ контроле аҫтына алырға тырышып, көндәлек даими борсолоуҙарҙа өҙгөләнә.

Кеше hәр нәмәне иҫәпләп, киләсәктән ҡурҡып йәшәй. Дала аҡылы быға ҡаршы йән тыныслығы бүләк итә: Галәм hуҡыр хаосҡа ташланмаған. Күктөң оло ҡанунын таныу кешегә эске ныҡлыҡ бирә: аҡыллы кеше булдыра алмаған нәмәләрҙән ҡурҡып көсөн бөтөрмәй, ә үҙенең ҡулында булған төп бурысты — ошо урында намыҫлы хеҙмәт итеүҙе намыҫ менән үтәй.

Икенсе мөhим hабаҡ — мәңгелек яhалма йәшлек культын еңеү. Бөгөнгө цивилизация ҡартайыуҙы hәм үлемде йәшерергә маташа. Ә күсмән традицияhы ғүмерҙең hәр миҙгелен: дәртле йәшлекте лә, оло аталыҡ мәлен дә, аҡыллы сал ҡартлыҡты ла мәғрүр кисерергә өйрәтә. Үлемдән ҡурҡмаған кеше — бер ниндәй ер ҡурҡытыуы ла hындыра алмаҫлыҡ рухи ireклеккә эйә була!

Алтын ҡояш нуры аҫтындағы шатлыҡ

Әгәр ғүмер шундай ҡыҫҡа һәм ваҡыт үлсәүле икән — донъя тик һағыштан ғына торамы? Һис тә юҡ!

Тап ғүмерҙең ҡыҫҡалығы Ҡояш аҫтындағы һәр яҡты көндө баһалап бөтөргөһөҙ оло ҡиммәткә әйләндергән! Боронғо төрки мәмерйәләргә бикләнмәгән һәм тәнен яфаламаған.

Ул был ерҙе бар йөрәге менән ҡайнар ятраҡан: ҡояшта йылынған әрем еҫен, өйөрҙәрҙең сабыуын, йәш ҡыҙҙарҙың көлөүен, көмөш сәсүргеләр сыңын һәм күбекле яҙғы ҡымыҙ тәмен күңеленә һеңдергән. Былар барыһы ла оло бер төшөнсәгә **—«Ҡояш аҫтындағы тормош» (Kün altïnta)**төшөнсәһенә берләшкән.

Ни өсөн күсмәндәр ҡалҡып килгән Ҡояшҡа баш эйгән? Төркиҙәрҙең һәр һулыштан йәм табыу шатлығы нимәлә?

Был хаҡта **—20-се Һүҙҙә: Ҡыҫҡа көндөң оло шатлығы**...

5-се һүҙ. Ҡыҫҡа көндөң шатлығы

«Altï otuz yaşïma... Elime, bodunïma toymadïm! Kök teŋridä künke, ayqa adrïldïm!... Qadashïm-a, oyma-a, bökmädim!...» («Егерме алты йәшемдә... Илемә, халҡыма туйманым! Күк Тәңрелә ҡояшҡа, айға айырылдым!... Ҡәрҙәштәрем, һөйөклө ҡәүемем — һеҙгә бөкмәнем (ҡаныҡманым)!...») (Үйөк-Тарлаҡ йылғаһы буйындағы Йәнәсәй руник эпитафияһы, Е 1 ҡомартҡыһы, VIII–IX бб.)

Таштағы ялбарыу: Ҡояш аҫтындағы егерме алты йыл

Себерҙең ҡырағай Йәнәсәй ярындағы мүк баҫҡан һоро ҡаяға яҡын килегеҙ. Мең йылдан ашыу элек уйып яҙылған ҡырыҫ руник тамғаларға бармаҡтарығыҙ менән ҡағылығыҙ.

Бында хакимлыҡ итеүҙең ҡоро йыл иҫәптәре лә, алтын хазиналар менән маҡтаныу ҙа юҡ. Гранит таш аша беҙгә йәшәүгә булған ярһыу һөйөү менән һуғарылған кеше ауазы ишетелә:*«Ни бары егерме алты ғына йәшемдә инем... Илемә, халҡыма һис туйманым! Зәңгәр Күктәге Ҡояш менән Айҙан мәңгегә айырылдым!»*.

Был исемһеҙ төрки батыры алышта йә һунарҙа йәшләй һәләк булған. Әммә фани донъянан киткәндә ул яҙмышына ҡарғыш яуҙырмаған, «гөнаһлы тән» ҡәберлегенән ҡасыу тураһында хыялланмаған. Ул бер генә нәмәгә үкенгән: иртәнге ҡояш нурҙарының йылға өҫтөндәге томанды нисек ярып үтеүен, ҡылғанлы далала йәшел үләндең нисек ҡалҡыуын һәм тирмә тупһаһында йәш кәләшенең нисек ихлас көлөүен бүтән бер ҡасан да күрә алмаясағына сыҙай алмаған.

Европа һәм Азияның урта быуат аскеттары фани донъяны тамуҡ язаһы тип иғлан итеп, үҙҙәрен ҡараңғы хөжрәләргә тереләй бикләгән бер мәлдә, дала кешеһе**Ҡояш аҫтындағы донъяны (*Kün altïnta*)**Тәңренең иң бөйөк мөғжизәһе тип данлаған.

Боронғо күсмә халыҡ ни өсөн дини төшөнкөлөктө белмәгән? Һәр бер яҙғы ел һулышы изге бүләк һаналған төрөк донъяһының был бөйөк йәшәү шатлығы сере нимәлә?

Ер яҡтыһына бағышланған дала гимны: дини төшөнкөлөктө еңеү

Донъяның бик күп дини-фәлсәфәүи тәғлимәттәрендә матди ер донъяһына ҡараш йыш ҡына фажиғәле инҡар итеү төҫөн алған. Манихейлыҡта, гностицизмда һәм бер нисә ҡырыҫ аскетик ағымда ерҙәге йәшәү «рух төрмәһе», тән ғазабы аша мөмкин тиклем тиҙерәк ҡотолорға тейешле «яуызлыҡ төйәге» тип баһаланған.

Боронғо төркиҙәрҙең донъяға ҡарашы иһә төп нигеҙенән**йәшәүҙе тәбрикләүгә**ҡоролған.

Күсмә халыҡ өсөн көндөҙгө яҡтырткыс йылыткан яҡты донъя **—«Ҡояш аҫтындағы донъя» (*Kün altïnta / Көн аҫты*)—** бер ҡасан да гонаһлы йәки ләғнәткә төшкән урын һаналмаған. Киреһенсә, ул Тәңре тарафынан яратылған, хуш еҫле ҡылған сәскәләре, саф дала елдәре, етеҙ саптарҙарҙың тояҡ тауышы, ҡорал сыңы һәм ғаилә усағының нуры менән тулылашҡан гүзәл төйәк булған.

Ошо үҙенсәлекле «шатлыҡ биоэтикаһының» төп дәлиле — Саян-Алтай төбәгендәге Йәнәсәй эпитафияларының мөһабәт мираҫы (йөҙ иллегә яҡын таш һәйкәл).

Был яҙмаларҙа теге донъялағы язаларҙан ҡурҡыу, төшөнкөлөк һәм тәнгә ерәнеү юҡ. Улар ҡалдырып китергә мәжбүр булған**ер тормошона бағышланған оло мәҙхиә булып яңғырай**: батырҙар ҡояшҡа, айға, һөйөклө ҡатындарына, тоғро яуҙаштарына һәм тыуған ил киңлектәренә «туймауҙарын» (*toymadïm*) һыҡтап белдерә.

Эпиграфика географияһы: «Kün altïnta» концепты

Күлтегин хөрмәтенә ҡуйылған Ҙур яҙмала (2-се юл) кешелек йәшәгән мөхиттең сиктәре ҡояштың хәрәкәте менән билдәләнә:

«İligerü kün toɣsïqqa, birigerü kün ortusïŋaru, qurïɣaru kün batsïqïŋa, yïrïɣaru tün ortusïŋaru... bunça bodun... barça maŋa körür. Kün altïnta...»

*(«Илгәре — ҡояш сығышына, уңға — көн уртаһына, артҡа — ҡояш байышына, һулға — төн уртаһына табан... ошонса халыҡты үҙемә буйһондорҙом... Ҡояш аҫтында уларҙың тыныс тормошон ҡорҙом»)**.

Kün altïnta(«ҡояш аҫтында», «көн аҫтындағы донъяла») идиомаһы төрөк фекерендә ер тормошоноң бөтә тулылығын кәүҙәләндерә. Ҡояш — яҡтылыҡ һәм йылылыҡ биреүсе Күктөң күренеп торған изге күҙе. Ҡояш менән йылынған бөтә нәмә оло ихтирамға, һаҡлауға һәм ижади хеҙмәткә лайыҡ.

Йәнәсәй элегияһы: «Toymaq» һәм «Bökmek» ҡылымдарының семантикаһы

Үйөк, Барыҡ, Элегеш һәм Чаа-Холь йылғалары үҙәндәрендәге (Тыва һәм Хакасия) ҡәбер таштарында боронғо руниканы өйрәнеүселәрҙе — В. В. Радловты, С. Е. Маловты һәм И. В. Кормушинды — хайран ҡалдырған изге формулалар ҡабатлана:

«Toymaq» ҡылымы (Тулыһынса кинәнеү, туйыу)

Боронғо төрки телендә**toy-**ҡылымы ябай ғына аслыҡты баҫыуҙы аңлатмай. Был — бәхеттең иң юғары нөктәһен тойоп кинәнеү, тормош шатлығының сигенә етеү (ДТС, 570-се бит):

Е 1 ҡомартҡыһы (Үйөк-Тарлаҡ):

«Elime, bodunïma toymadïm!... Künke, ayqa toymadïm!...»— «Илемә, халҡыма туйманым! Ҡояшҡа, айға туйманым!»;

Е 10 ҡомартҡыһы (Элегеш):

«Altun kergüme, künike toymadïm!... Er erdemim üçün bökmädim!...»— «Алтын тирмәмә, ҡояш яҡтыһына туйманым! Ирлек батырлығым (ир әрҙәмем) өсөн кинәнеп бөтмәнем!».

Үлем кеше ғүмерен өҙә, әммә яугир үҙ йөрәгендә тормоштоң сикһеҙ татлы һәм гүзәл булыуын танып китә. Тормошҡа туймау (*toymadïm*) — ул кешенең Күк Тәңрегә һулыш алыу һәм еңеү бәхете биргәненә белдергән иң юғары рәхмәте.

«Bökmek» ҡылымы (Ҡаныҡыу, кинәнеп туйыу)

Уның менән йәнәш килгән**bök-**ҡылымы шатлыҡтың төбөнә тиклем кинәнеүҙе белдерә.*«Bökmädim»*(«ҡаныҡманым, кинәнеп туйманым») формулаһы дала донъяһының гүзәллегенән бер ҡасан да туйып булмауын иҫбатлай. Батыр күпме генә йәшәмәһен — егерме алтымы йәки алтмыш йылмы — донъя уның өсөн һәр саҡ саф, мөғжизәле һәм изге булып ҡалған.

Мәхмүт Ҡашғари шаһитлығы: йөрәк фәлсәфәһе

«Диуану лөғәт әт-төрөк» (1074 й.) һүҙлегендә Мәхмүт Ҡашғари халыҡ зирәклеген теркәп ҡалдыра:

«Köz toysa da köŋül toymas...»

*(«Күҙ туйһа ла, күңел туймаҫ...»)**.

Бында дала антропологияһының тәрән рухи асылы ята: төрөктөң йәшәүгә ынтылышы нәфсе артынан ҡыуыуҙан түгел, ә яралмыш матурлығына булған йөрәк һөйөүенән ғибәрәт булған.

Эпик ҡолас: «Ҡорҡот ата китабы»нда батырлыҡ һәм туй шатлығы

Уғыҙҙарҙың «Ҡорҡот ата китабы» героик эпосында ҡояш аҫтындағы донъяға мөхәббәт халыҡ байрамы һәм йомартлыҡ тулҡыны аша асыла:

1.**Ир-егеттәрҙең оло йыйыны (*Туй*):**

Ҡорҡот атаның һәр дастаны дөйөм байрам менән тамамлана:

«Йәшел туғайҙарҙа аҡ тирмәләр ҡоролған, ҡаҙандарҙа һимеҙ ит ҡайнай, һабаларҙа ҡымыҙ күбекләнә, ҡумыҙ ҡылдары сыңлай...»;

2.**Хакимдың йомартлығы:**

Байындыр хан мәжлесте дан өсөн генә ҡормай: ул оло бәктән алып ярлы көтөүсегә тиклем барса халыҡты туйындырыу өсөн меңләгән айғыр, тәкә һәм дөйә салырға ҡуша. Тормош шатлығы бөтә ырыу менән уртаҡлашҡанда ғына ысын мәғәнәһенә эйә була.

Төбәк дауамлылығы: ҡаҙаҡ һәм башҡорт донъяһында йәшәүҙе тәбрикләү

Ҡаҙаҡ һәм башҡорт йола мәҙәниәтендә шатлыҡ биоэтикаһы бөтөн бер донъяға ҡараш системаһына әүерелгән.

Ҡаҙаҡтың «Дүние қызығы» төшөнсәһе һәм «Шүкіршілік» фәлсәфәһе

Ҡаҙаҡ халҡының аңында ҡояш аҫтындағы донъя**Дүние қызығы**(ер тормошоноң нуры, ҡыҙығы һәм яҡтыһы) төшөнсәһе аша ҡабул ителә:

1.**Күсмәндең өс хазинаһы:**

Күсмә халыҡ бәхетте өс бөйөк бүләк менән үлсәгән:

Жүйрік ат(елғыр күк толпар);

Қыран бүркіт(һунарҙа алғыр бөркөт);

Сұлу жар(тоғро һәм гүзәл йәр).

2.**Шөкөр итеү фәлсәфәһе («Шүкіршілік»):**

Ҡаҙаҡ йолаһы һәр таңды оло рәхмәт һүҙҙәре менән башларға ҡушҡан:

«Атқан таңға, шыққан күнге шүкір!»(«Атҡан таңға, сыҡҡан ҡояшҡа мең шөкөр!»).

Сәбәпһеҙ төшөнкөлөккә бирелеү һәм ауырлыҡтарға зарланыу Тәңренең йомартлығын рәнйетеүсе ҙур гонаһ һаналған.

3.**Йәшәү байрамдары («Той»):**

Кеше ғүмеренең һәр баҫҡысы байрам ителгән: бала тыуыуы (*шілдехана*), баланы тәү башлап атҡа мендереү (*ашамайға отырғызу*), ҡаҙаҡтың бәпәй ҡаҙаҡ баҫҡандағы сәнгелдәк тантанаһы. Был байрамдар йөҙәрләгән ҡәрҙәште берләштереп, тормоштоң үлемһеҙлеген раҫлаған.

4.**Йоҡлау (һыҡтау) поэзияһы («Жоқтау»):**

Хатта мәрхүмде оҙатҡанда ҡатын-ҡыҙҙар башҡарған*жоқтау*һыҡтауҙарында ла Йәнәсәй таштарының ауаздары яңғырай. Унда батырҙың бөтә батырлыҡтары, төҙ атҡан уҡтары, оло туйҙары һәм халҡына күрһәткән ярҙамы һүрәтләнгән. Жоқтау — өмөтһөҙлөк илауы түгел, ә намыҫ менән үтелгән ғүмергә бағышланған тантаналы хушлашыу булған.

Башҡорттоң «Йәшәү ҡәҙере» төшөнсәһе

Башҡорт халҡының традицион этикаһында иң төп ҡағиҙәләрҙең береһе —**«Йәшәү ҡәҙерен белеү»**:

Кеше үҙ тәнен, шишмәләр таҙалығын һәм яҡындарының сәләмәтлеген ҡәҙерләргә, көндәрен асыу һәм көнсөллөк менән бысратмаҫҡа тейеш;

Башҡорттоң**оҙон көйҙәре**Көньяҡ Урал үләндәрендәге иртәнге ысыҡты, Ағиҙел тулҡындарын һәм шихандар өҫтөндәге күк йөҙөн Күктең оло мәрхәмәте һәм изге асылышы тип данлай.

Тарихнамә анализы: төрөк гуманизмының асылыуы

Академик көнсығышты өйрәнеү ғилемендә Йәнәсәй яҙмалары ысын мәғәнәһендә ҙур тетрәнеү тыуҙырҙы:

С. Е. Малов асыштары:

Сергей Ефимович Малов үҙенең «Енисейская письменность тюрков» (1952 й.) тигән хеҙмәтендә был руник юлдарҙа балаларын, илен һәм ерен яратҡан боронғо яугирҙең йәнле һәм эскерһеҙ кешелекле йөрәге тибеүен күрһәтте.

И. В. Кормушин текстологияһы:

Игорь Валентинович Кормушин Йәнәсәй бассейнындағы тиҫтәләгән ҡомартҡыға ентекле текстологик анализ яһап,*«Künke, ayqa, ilime toymadïm»*формулаһы боронғо төрки лирикаһының айырым, ҡабатланмаҫ жанрын — ҡояш аҫтындағы донъя менән бәхилләшеү элегияһын тәшкил итеүен иҫбатланы.

Л. Н. Гумилев фекере:

Лев Николаевич Гумилев төрөк илдәренең тарихи сыҙамлығы уларҙың тыуған төйәк тәбиғәте менән бер бөтөн булып ҡушылыуында ятыуын билдәләне: дала ят ер түгел, ә батырҙар матурлығы өсөн йылмайып йән биргән ғәзиз төйәк булған.

Метафизик үҙәк: Ҡояш аҫтындағы донъяның шатлыҡ биоэтикаһы

Йолаға фәлсәфәүи анализ яһау матди донъянан ҡасыуға ла, ҡайғыһыҙ ҡулланыу гедонизмына ла ят булған үҙенсәлекле дала метафизикаһын аса.

Ҡояш аҫтындағы донъя —**Көн аҫты** (***Kün altïnta***)— Күк менән Ерҙең иң изге, камил бүләге тип ҡабул ителә. Кешенең тән тормошо, яйыҡтағы үләндәр ҡыштырлауы, толпарҙарҙың тояҡ тауышы һәм ҡояштың наҙлы йылыһы гөнаһ мөһөрө йөрөтмәй. Тән изге, сөнки ул Ҡоңғорт Ер ҡуйынынан бар булған; һулыш алыу шатлығы саф, сөнки ул Тәңре тарафынан бүләк ителгән. Традиция кешене тәбиғи көстәрен юҡ итергә өндәмәй: киреһенсә, йәшәүҙең тулылығы ер тормошоноң шатлығына оло ихтирам һәм рәхмәт менән ҡанығыуҙа (*toymaq / bökmek*) ята.

Шул уҡ ваҡытта көн аҫтындағы был шатлыҡ күсмән донъяһында**батырлыҡ** (***erdäm***)менән айырылғыһыҙ бәйләнгән. Тирмә тыныслығы менән кинәнергә, яҙғы туйҙа һалҡын ҡымыҙ эсергә һәм ҡумыҙ моңон тыңларға тик үҙ илен яҡлау өсөн һәр саҡ атҡа атланырға әҙер булған яугир генә әхлаҡи хоҡуҡҡа эйә. Ерҙәге шатлыҡ көсһөҙҙәрҙе яҡлауға әҙерлек менән изгеләштерелә. Күк тарафынан билдәләнгән айырылышыу сәғәте еткәс (*adrïlmaq*), аҡыллы дала кешеһе үткән ғүмеренә ҡурҡыу менән түгел, ә тормош мәжлесенән китеп барған рыцарҙың затлы һағышы менән ҡарай: уның кәүҙәһе тыуған тупраҡҡа ҡайта, рухы ҡош булып ата-бабалары янына оса, ә мәңгелек ташта керһеҙ изге исеме балҡып ҡала.

Экзистенциаль офоҡ: ялҡыуҙан һәм яңғыҙлыҡтан арыныу

Ҡояш аҫтындағы донъя тураһындағы боронғо төрки зирәклеге XXI быуатта тәрән төшөнкөлөккә, ялҡыуға һәм виртуаль яңғыҙлыҡҡа батҡан бөгөнгө кешелек өсөн шифалы асыш булып яңғырай.

Бөгөнгө ҡала кешеһе матди байлыҡ, сикһеҙ уңайлыҡтар һәм һанлы тауыш аҫтында күмелеп ҡалды, әммә уның күңеле буш һәм бәхетһеҙ. Тере донъяны күреүҙән яҙып, кеше иртәнге

ҡояш нурына, шишмә һыуына, дала еле еҫенә һәм дуҫының йылы ҡул ҡыҫыуына ҡыуаныу һәләтен юғалтты. Боронғо руник ҡомартҡыларҙағы*«toymadïm»*(«ҡояш аҫтындағы матурлыҡҡа һис туйманым») тигән ялбарыу беҙгә йәшәү мөғжизәһе алдындағы изге ололау тойғоһон иҫкә төшөрә. Бар булыу үҙе — баһалап бөтөргөһөҙ оло бүләк, уны ваҡ-төйәк үпкәләүгә, көнсөллөккә һәм йәнһеҙ байлыҡ туплауға сарыф итеү — үҙ күңелең алдында оло ғәйеп.

Ҡояш аҫтындағы ғүмерҙең ҡыҫҡалығын аңлау замананың төп ауырыуын — ысын тормошто тоноҡ «иртәгәгә» ҡалдырып йәшәүҙе еңергә өйрәтә. Беҙ яратыуҙы, ғәфү итеүҙе, атаәсәне хөрмәтләүҙе һәм хаҡлыҡҡа тоғролоҡто ситкә этәрәбеҙ, йәнәһе лә ғүмеребеҙ сикһеҙ. Әммә дала фәлсәфәһе иҫкәртә: һәр ҡояш ҡалҡыуы — ҡабатланмаҫ, һәр һулыш — берҙәнбер. Ҡояш аҫтында лайыҡлы йәшәү — һәр бирелгән көндө изгелек, йомартлыҡ һәм намыҫ ҡанунына әйләндереү тигән һүҙ. Ысын шатлыҡ бер ҡасан да үҙмән булмай: үҙ усағыңдың нуры менән яҡындарыңды йылытып һәм тыуған тупраҡта ғәҙеллекте һаҡлап ҡына кеше үлемһеҙлеккә ирешә һәм халыҡ хәтерендә һүнмәҫ эҙ ҡалдыра.

Сығанаҡтар һәм әҙәбиәт

1.**Акатай С.**Древние культы и верования казахов. — Алматы: КазНИИКИ, 2011. — 320 с.

2.**Бартольд В. В.**Книга моего деда Коркута // Сочинения. Т. VIII. — М.: Наука, 1973. — С. 545–690.

3.**Гумилев Л. Н.**Древние тюрки. — М.: Наука, 1967. — 504 с.

4.**Древнетюркский словарь (ДТС)**/ Ред. В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак. — Л.: Наука, 1969. — 676 с.

5.**Зиманов С. З.**Древний мир права казахов. В 10 томах. — Алматы: Жеті Жарғы, 2001–2009.

6.**Кляшторный С. Г.**Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. — М.: Наука, 1964. — 214 с.

7.**Кляшторный С. Г.**Степные империи древней Евразии. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. — 346 с.

8.**Кормушин И. В.**Тюркские енисейские эпитафии: Тексты и исследования. — М.: Наука, 1997. — 303 с.

9.**Кузеев Р. Г.**Историческая этнография башкирского народа. — Уфа, 1978. — 264 с.

10.**Малов С. Е.**Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — 451 с.

11.**Малов С. Е.**Енисейская письменность тюрков: Тексты и переводы. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952. — 116 с.

12.**Махмуд ал-Кашгари.**Диван Лугат ат-Турк / Пер. З.-А. М. Ауэзовой. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — 1288 с.

13.**Радлов В. В.**Образцы народной литературы тюркских племен. Ч. V. — СПб., 1885. — 599 с.

14.**Урал батыр:**Башҡорт халыҡ ҡобайыры. — Өфө: Китап, 2005. — 256 б.

15.**Хисамитдинова Ф. Ғ.**Башҡорт теленең мифологик һүҙлеге. — Өфө, 2010. — 452 б.

16.**Clauson, Sir Gerard.**An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. — Oxford: Clarendon Press, 1972. — 1039 p.

17.**Roux, Jean-Paul.**La religion des Turcs et des Mongols. — Paris: Payot, 1984. — 324 p.

Төпһөҙлөк аша күпер: Ҡәберлек усағы өҫтөндә ыласын ҡанаттары ҡағыуы

Әммә ҡояш аҫтындағы донъя ни тиклем генә гүзәл булмаһын, арыған яугирҙең күҙҙәре өсөн ҡояш нурҙары һүнгән мәл барыбер етә.

Дала тынып ҡала. Батырҙың кәүҙәһе уҫтав уртаһында аҡ кейеҙ өҫтөндә ята, ә сатыр алдында хәрби япма ябылған тоғро яу аты тояғы менән ер ҡаҙый.

Төрки ҡағандары һәм ябай көтөүселәр кешенең был һуңғы һулышын нисек атағандар? Уларҙың телендә ҡот осҡос, ҡанды туңдырған «үлем» һүҙе бөтөнләй булмаған.

Улар Күккә ҡарап, сабыр һәм ҡаҡшамаҫ ныҡлыҡ менән әйткәндәр:**«Уча барды»** (***Uča bardï***)**—** «Ул ыласын булып күккә осто, ҡош булып китте».

Ни өсөн Далала үлем бөтөү тип түгел, ә рухтың Тәңре ҡаршыһына мәңгелек күсенеүе тип ҡабул ителгән? Хужаһы артынан тоғро атын ни өсөн сәфәргә оҙатҡандар һәм ҡәбер таштары өҫтөндә осҡан ҡош-йән ниндәй бөйөк серҙе һаҡлай?

Был хаҡта **—6-сы һүҙҙә. Һуңғы сәфәр һәм тоғро юлдаш**.

6-сы һүҙ. Һуңғы сәфәр һәм тоғро юлдаш

«Kül tegin qoyn yïlqa yeti yigirmike uča bardï... Qanïm qaγan uča bardï...» («Күлтегин Ҡуй йылында, ун етенсе көндә [беренсе айҙа] оса барҙы (ыласын булып осто)... Ҡаған атам оса барҙы...») (Күлтегин хөрмәтенә Ҙур яҙма, 732 й.; Билге ҡаған һәйкәле, 735 й.)

Аҡ ыласындың осошо: Ҡурҡыу белмәҫ үлем

Һауаны ярып һыҙғырған тауыш. Аҡ һунар ыласыны күн бирсәткәнән ысҡынып, күк көмбәҙенең саф зәңгәрлегенә уктай ынтыла. Ул тауҙарҙы, йылғаларҙы һәм аптырап ҡалған кешеләрҙе аҫта ҡалдырып, мәңгелек яҡтылыҡ тулҡынланған бейеклеккә күтәрелә бара.

Шул уҡ минутта уҫтауҙа бөйөк ғәскәр башлығы Күлтегиндың һуңғы һулышы өҙөлә.

Ҡустыһын һәм тәхетенең еңелмәҫ таянысын юғалтҡан Билге ҡаған тын ҡалған ғәскәр ҡаршыһына сатырҙан сыға. Уның йөҙө ҡайғылы бысаҡ яралары менән ҡапланған, әммә тауышында ҡәбер өмөтһөҙлөгө юҡ. Ул ҡулын Күккә күтәрә лә быуаттар аша беҙгә килеп еткән ике изге һүҙҙе әйтә:**«Уча барды» (*Uča bardï*)—** «Ул ыласын булып күккә осто, китте».

Далала батырҙар, ҡағандар һәм ғәзиз әсәләр тураһында тупаҫ итеп «үлеп ҡалды» йәки «ҡәбергә инде» тип әйтеү ҡәтғи тыйылған. Күсмән халыҡ өсөн үлем сереү һәм ҡараңғылыҡ төбөнә ҡолау түгел, ә илаһи юғары саҫтының тантаналы азат ителеүе булған. Ерҙәге ваҡыт тышауы өҙөлгән — рух ҡанаттарын йәйгән һәм үҙенең төп, мәңгелек Күсенеүенә юл тотҡан.

Ә ҡәберлек алдында уның тоғро яу атын эйәрләгәндәр — ул хужаһын теге донъяның боҙло йылғалары аша сығарырға әҙер торған.

Боронғо төркиҙәр үлемде ҡот осҡос ҡурҡыу сығанағынан кеше рухының оло батырлығына нисек әйләндергән? Ни өсөн йән-ҡоштоң күккә осоуы ерҙәге намыҫтың сафлығын талап иткән?

Дала танатологияһы: Үлем бөйөк күсенеү булараҡ

Төрки халыҡтарының дини-фәлсәфәүи аңында кешенең физик үлеме шәхестең бөтөнләй юҡҡа сығыуы, ҡараңғылыҡ төбөнә ҡолауы йәки биологик тарҡалыуҙың мәсхәрәле аҙағы тип бер ҡасан да уйланылмаған.

Дала цивилизацияһы үлем аша үтеүҙең бик ҡәтғи, бөйөк һәм батыр концепцияһын ижад иткән: үлем**«Оло Күсенеү» (*Көшу*)—** ваҡытлыса ҡояш аҫтындағы фани донъянан (*Жалған дүние*) ата-бабаларҙың мәңгелек төйәгенә (*Баҡи донъя / Аруаҡтар иле*) күсеү, шулай уҡ үлемһеҙ рухтың сереүсән тән менән**айырылышыуы (*adrïlmaq*)**тип аңлатылған.

Был күсеүҙең VIII быуаттағы боронғо төрки руник яҙмаларындағы үҙәк сағылышы — изге формула:

*«Uča bardï»**— «Ул күккә осто, ҡош/ыласын булып осоп китте».*

Хөкөмдарҙар, батырҙар, оло аҡыл эйәләре һәм фиҙакәр әсәләр хаҡында йола тупаҫ «үлеп ҡалды» тип әйтеүҙе ҡәтғи тыйған.

Намыҫлы кеше юҡҡа сыҡмай — уның юғары рухи саҫтыһы (*Ҡот / Үр-ҡот*) ҡанат ҡағып, Зәңгәр Күктең сикһеҙ бейеклегенә, үҙен барлыҡҡа килтергән Йән Биреүсегә табан юллана. Кәүҙәһе үҙен тыуҙырған Ҡоңғорт Ер ҡуйынына ҡайта, ә тоғро яу аты яугирҙе донъя сиктәре аша алып сығыусы изге юлдашҡа әүерелә.

Эпиграфика ҡануны: «Uča bardï» формулаһының мәғәнәһе

Күлтегин (16, 25-се юлдар) һәм Билге ҡаған (10-сы юл) таштарындағы ҡоштоң осоп китеү ҡылым формаһы ҡәтғи ҡанун булып тора:

«Uç-» + «bar-» аналитик формаһы

Uç-(осоу, ҡанат ҡағыу, күккә күтәрелеү; ДТС, 604-се бит) ҡылымы хәрәкәтте белдереүсе**bar-**(барыу, китеү) ярҙамсы ҡылымы менән берләшә. Был төҙөлөштөң тура мәғәнәһе — «осоп китте, күккә күтәрелеп барып етте».

Был образ күсмәндәрҙең ыласын һәм бөркөт менән һунар итеү ғәҙәтенән ныҡлы тамыр ала:

Кеше йәне Тәңренең күн бирсәткәһендә ултырған аҡ һунар ыласынына (*аҡ һоңҡарға*) оҡшатыла;

Ерҙәге тормош — ҡояш аҫтындағы һунар мәле;

Күк тарафынан билдәләнгән сәғәттә бауҙар сиселә, ыласын күк көмбәҙенә ынтыла һәм мәңгелек иркенлеккә осоп китә.

Ҡаҙаҡ телендә был төшөнсә меңәр йылдар аша һыҡтауҙарҙа һаҡланып ҡалған:

«Ақ сұңқары қолынан ұшты...» — «Аҡ һоңҡары ҡулынан осто...».*

Йәнәсәй яҙмаларында «Adrïlmaq» (Айырылышыу) төшөнсәһе

Йәнәсәй таштарында (Е 45, Е 48 ҡомартҡылары) үлем**adrïl-**(айырылыу, ситләшеү; ДТС, 20-се бит) ҡылымы менән аңлатыла:

«Künke, ayqa, yerime adrïldïm...»

(«Ҡояшҡа, айға, изге еремә айырылдым...»).*

Үлем — бәйләнеште өҙөү түгел, ә ваҡытлыса арауыҡ айырылыуы. Яугир күренеп торған донъянан айырыла, әммә үҙенең ҡаҡшамаҫ исемен туғандарының хәтерендә һәм Мәңгелек Ташта (*Beŋgü Taş*) ҡалдыра.

Тарихи шаһитлыҡтар: оло һыҡтау һәм биттәрҙе ярыу йолаһы

Боронғо төркиҙәрҙең ерләү йолаһы ситтән күҙәтеүселәрҙе үҙенең тетрәндергес ҡөҙрәте, фажиғәле бөйөктөгө һәм үлемдән ҡурҡмауы менән хайран ҡалдырған.

Византия йылъяҙмалары: Менандр Протектор (576 й.)

Византия дипломаты Менандр Протектор бөйөк төрки ҡағаны Истәмиҙе (Дизавулды) ерләүҙе ентекләп яҙып ҡалдырған, был йолаға Валентин етәкселегендәге император илселәре шаһит булған:

«Мәрхүм ҡағандың улы Төрксанф батша улы рим илселәрен ауыр матәмдә ҡаршы алды. Боронғо төрки йолаһы буйынса, илселәр аттан төшөп, матәм сатырына инергә һәм ҡан күҙ йәштәре менән ҡушылһын өсөн бысаҡ менән биттәрен телергә тейеш ине.

Һуңынан сатыр тирәләй атлылар даланы ҡайғылы көйгә күмеп, ете тапҡыр сабып үттеләр... Ете ҡат әйләнгәндән һуң, сатыр алдында ҡағандың һөйөклө яу аттары салынып, йола усағында яндырылды...».*

Яугирҙәрҙең яңаҡтарынан аҡҡан ҡан ябай ғына яҡын кешенең түгел, ә дәүләт таянысының китеүен раҫлаған. Ырыу көсһөҙ йәш менән түгел, ә ҡиммәтле тормош тамсылары — ҡаны менән хушлашҡан.

Ғәрәп сәйәхәтсеһе: Әхмәт ибн Фаҙлан (922 й.)

Бағдад илселегенең сәркәтибе Әхмәт ибн Фаҙлан үҙенең билдәле яҙмаларында Каспий буйы далаларындағы уғыҙҙарҙың дәрәжәле кешене ерләүен һүрәтләй:

«Уларҙа абруйлы бер ир үлһә, ерҙә өйгә оҡшатып ҙур соҡор ҡаҙыйҙар. Уға ебәк күлдәк кейҙерәләр, биленә ҡылыс быуалар, ҡулына йәйә менән уҡтар тотторалар, ә алдына ҡымыҙ менән ағас туҫтаҡ ҡуялар.

Һуңынан уның менге аттарын — йөҙ йә ике йөҙ баш — алып килеп ҡорбан итәләр, итен ҡәҙерле ашта ашайҙар, ә баштарын, тиреһен һәм тояҡтарын ҡурған өҫтөндәге бейек ҡолғаларға элеп ҡуялар.

Һәм улар әйтә: "Был уның Күктәге алтын тирмәһенә сабып барасаҡ аттары. Толпары уны теге донъяға тиҙ арала еткерәсәк..."».*

Ҡотто оҙатыусы ат: төпһөҙлөк аша изге юлдаш

Евразия күсмәндәренең ерләү йолаһында менеү аты үҙәк урынды биләгән:

1.**Батша ҡурғандары археологияһы:**

С. И. Руденко өйрәнгән Пазырыҡ һәм З. Самашев тикшергән Ҡаҙағстандағы Берел ҡурғандары беҙҙең эраға тиклемге IV–III быуаттарҙағы боронғо күсмәндәр ҡәберлектәрен асты. Батыр табуттары янында мәңгелек туңлыкта затлы ат кәүҙәләре ятҡан: тау кәзәһе мөгөҙлө ағас битлектәр, семәрләнгән кейеҙ сергеләр, алтынланған эйәр-йүгәндәр.

2.**Ат — донъялар араһындағы аралашсы:**

Ат күк уты һәм ел ғәмәленән яралған ҡояш хайуаны тип ололанған. Донъялар араһында кеше рухы үтә алмаҫлыҡ упҡындар, утлы йылғалар һәм боҙло тарлауыҡтар ята. Тик тоғро яу толпары ғына был йыһан упҡыны аша һикереп үтеп, батырҙың күңелен ата-бабалар тәхетенә илтә алған.

Этнографик тамырҙар: ҡаҙаҡ һәм башҡорт ерләү йолалары

Ҡаҙаҡ һәм башҡорт халыҡ көнкүрешендә боронғо төрки танатологияһы үҙенең төп нигеҙҙәрен һаҡлап, тәрән әхлаҡи мәғәнә менән байыған.

Ҡаҙаҡ йолалары: «Тұл ат», «Жоқтау» һәм «Қайтыс болу» сере

Ҡаҙаҡ халҡының йолаларында Орхон дәүере менән ғәжәп оҡшашлыҡтар һаҡланған:

1.**«Қайтыс болу» изге төшөнсәһе:**

Ҡаҙаҡ телендә үлем оло хөрмәт менән аңлатыла:

«Ол қайтыс болды»— һүҙмә-һүҙ: «Ул кире ҡайтыу яһаны».

Кеше юғалмай, ул**Үҙен Бар Итеүсегә Ҡайта**— кайсандыр уға йән һәм һулыш бүләк иткән Тәңре ҡаршыһына бара;

2.**Атты бағышлау йолаһы («Тұл ат»):**

Ырыу башы үлгәс, уның һөйөклө менге атын тоғро толпар (*тұл*) тип иғлан иткәндәр: ялын һәм ҡойроғон ҡырҡҡандар, эйәрен алғандар һәм бер йыл буйына уға бер кемде лә мендермәгәндәр. Вафатының йылында ҙур ашта (*Ас*) был атты ҡорбан итеп, саптарҙың рухы хужаһы менән Аруаҡтар илендә ҡушыла тип ышанғандар;

3.**Замандан уҙыу («Дүниеден озу»):**

Оло кешенең китеүе хаҡында:*«Дүниеден озды»*— «Ул был донъя каруанынан алдараҡ уҙҙы, мәңгелек артылышҡа тәүге булып барып етте» тип әйткәндәр.

Башҡорт йолаһы: йән-ҡоштоң ҡырҡ көнө

Р. Ғ. Кузеев һәм Ф. Ғ. Хисамитдинова тикшергән башҡорт традицияһында:

Кеше вафат булғандан һуң ҡырҡ көн буйына уның йәне тыуған ояһы янында күҙгә күренмәҫ ҡош йәки күбәләк булып, шәжәрә йә изге ҡайын ботаҡтарына ҡунып йөрөй тигән ныҡлы инаныу булған;

Саф күңелле кеше хаҡында ихтирам менән:*«Йәне ҡош булып күккә осто»*тиҙәр;

Мәрхүмдең рухына бағышлап аят уҡытыу һәм саҙаҡа биреү йәнгә ата-бабалар донъяһына еңел күсергә ярҙам иткән.

Тарихнамә анализы: анимизмдан үлемһеҙлек метафизикаһына

Донъя ғилемендә төрөк ерләү йолаһын күренекле ғалимдар ентекле өйрәнде:

В. В. Радлов хеҙмәттәре:

Василий Васильевич Радлов Алтайҙағы ҡаҙыныу эштәрен Тан һәм Суй династиялары йылъяҙмалары менән сағыштырып, күсмәндәрҙең ат ҡорбан итеү йолаһы малды юҡҡа сығарыу түгел, ә батырҙы мәңгелек сәфәргә оҙатыу буйынса тәрән уйланылған метафизик литургия булыуын асты.

С. И. Руденко тикшеренеүҙәре:

Сергей Иванович Руденко Пазырыҡ табылдыҡтары һәм башҡорт этнографияһы нигеҙендә ат-юлдаш культының скиф-саҡ осоронан алып «Аҡбуҙат» эпосына тиклем ике мең ярым йыл буйына өҙлөкһөҙ йәшәп килеүен иҫбатланы.

Жан-Поль Ру семиотикаһы:

Жан-Поль Ру «Боронғо һәм урта быуат Алтай халыҡтарында үлем» (1963 й.) китабында*«uča bardï»*формулаһы кешенең күктән бирелгән нурлы асылы юғары Күк Атаһына ҡайтыуына ышаныуҙы сағылдырыуын күрһәтте. Төрөктәрҙә үлем ҡараңғы яза түгел, ә яҡтылыҡҡа ҡайтыу булған.

Метафизик үҙәк: Рухтың күккә осоу архитектоникаһы

Орхон һәм Йәнәсәй руникаһы, скиф-саҡ археологияһы һәм тере дала йолалары кешенең үлем аша яңырыуының яҡты һәм ҡәтғи метафизикаһын аса. Үлем бер ҡасан да ҡараңғы мәғәнәһеҙлеккә тәгәрәү йәки тән язаһы тип ҡаралмаған.

Тән үлеме мәлендә башланғыстарҙың тәбиғи айырылыуы башҡарыла (*tïnï üzüldi*— «ерҙәге тыны өҙөлдө»). Тупраҡтан яралған фани кәүҙә бер һүҙһеҙ Ҡоңғорт Ер ҡуйынына ҡайта (*yaγïz yer*), ҡурған өйөмөндә тыныслыҡ таба. Әммә кешенең рухи сатҡыһы — уның намыҫы һәм ҡото — сереүгә бирелмәй. Донъялар араһындағы сикте үтеү өсөн изге толпар кәрәк: батыр янына ерләнгән йәки йола буйынса иреккә ебәрелгән изге Менге ат (*Тул ат / Толпар*) хужаһының рухын йыһан упҡыны аша алып сыға.

Был оло сәфәрҙең һуңғы төйөнө — йән осошо, изге төшөнсә:**«Уча барды» (*uča bardï*)**— «ҡош булып осто». Саф намыҫ менән йәшәлгән ғүмер аша таҙарынған кеше күңеле зәңгәр бейеклеккә күтәрелә, үҙенең Күк Башына — Тәңрегә ҡайта һәм ата-бабаларҙың (*Аруаҡтарҙың*) нурлы йыйынына ҡушыла. Киткән ата-баба юғалмай: ул үҙенең усағын күҙгә күренмәй һаҡлаусы изге фәрештәгә һәм халыҡтың ҡурсалаусыһына әйләнә.

Экзистенциаль офоҡ: ыласын осошо һәм үлем ҡурҡыуын еңеү

Боронғо төрки танатологияһы үлем ҡурҡыуы алдында ҡалтыранған замана кешеһе өсөн тәрән азатлыҡ бүләк итә.

Бөгөнгө кешелек үлем темаһын тормоштан ҡыуып сығарҙы, уны дауахана пәрҙәләре артына йәшерҙе һәм мәғәнәһеҙ тауыш менән баҫырға тырышты. Әммә ҡурҡыу эстә ҡалып, өҙлөкһөҙ борсолоуға һәм төшөнкөлөккә әйләнә. Дала йолаһы кешегә батыр ҡарашты ҡайтара: үлем — тәбиғи**«Ҡайтыу» (*Ҡайтыс болу*)**. Ҡояш аҫтынан китеү — төш ваҡытынан һуң төн еткән кеүек үк тәбиғи. Күңеленең ҡош булып Күккә осасағын белгән намыҫлы кеше үҙенең сәғәтен тыныс һәм мәғрүр ҡаршылай.

Дала мәҙәниәте өмөтһөҙ һыҡтауға һәм үҙ-үҙеңде юғалтыуға ят. Батырҙы йәки оло әсәне оҙатыу — ул үтелгән ғүмер, мираҫ итеп ҡалдырылған зирәклек һәм намыҫ өсөн изге рәхмәт белдереү йолаһы. Хәтер табыны быуындарҙың өҙөлмәҫ бәйләнешенә әйләнә.

Һәм иң мөһиме, ыласын осошо образы һәр тере кеше алдына ҡәтғи һорау ҡуя: минең үҙ осошом нисек булыр? Минең күңелем саф намыҫ һәм үтәлгән бурыс көсө менән еңел аҡ һоңҡар булып күккә күтәрелерме, әллә көнсөллөк, хыянат һәм ҡомһоҙлоҡ йөкмәп ҡара таштай аҫҡа ҡолармы? Шулай итеп, үлем сере тормоштоң иң оло көҙгөһөнә әйләнә: осош тураһында онотмау — ерҙәге һәр көндө һынмаҫ намыҫ менән йәшәү тигән һүҙ.

Сығанаҡтар һәм әҙәбиәт

1.**Акатай С.**Древние культы и верования казахов. — Алматы: КазНИИКИ, 2011. — 320 с.

2.**Бартольд В. В.**Книга моего деда Коркута // Сочинения. Т. VIII. — М.: Наука, 1973. — С. 545–690.

3.**Валиханов Ч. Ч.**Следы шаманства у киргизов // Собрание сочинений в 5 томах. Т. 1. — Алма-Ата, 1984. — С. 480–497.

4.**Византийские историки:**Дексипп, Ивист, Менандр / Пер. С. Дестуниса. — СПб., 1860. — 504 с.

5.**Древнетюркский словарь (ДТС)**/ Ред. В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак. — Л.: Наука, 1969. — 676 с.

6.**Зиманов С. З.**Древний мир права казахов. В 10 томах. — Алматы: Жеті Жарғы, 2001–2009.

7.**Ибн Фадлан.**Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. / Пер. А. П. Ковалевского. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1956. — 347 с.

8.**Кляшторный С. Г.**Степные империи древней Евразии. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. — 346 с.

9.**Кормушин И. В.**Тюркские енисейские эпитафии: Тексты и исследования. — М.: Наука, 1997. — 303 с.

10.**Кузеев Р. Г.**Историческая этнография башкирского народа. — Уфа, 1978. — 264 с.

11.**Малов С. Е.**Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — 451 с.

12.**Радлов В. В.**Атлас древностей Монголии. — СПб., 1892–1899.

13.**Руденко С. И.**Культура населения Горного Алтая в скифское время. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — 402 с.

14.**Самашев З.**Берел. — Алматы: Таймас, 2011. — 236 с.

15.**Хисамитдинова Ф. Ғ.**Башҡорт теленең мифологик һүҙлеге. — Өфө, 2010. — 452 б.

16.**Clauson, Sir Gerard.**An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. — Oxford: Clarendon Press, 1972. — 1039 p.

17.**Roux, Jean-Paul.**La mort chez les peuples altaïques anciens et médiévaux. — Paris: Maisonneuve et Larose, 1963. — 216 p.

Төпһөҙлөк аша күпер: Заманалар онотоуына ҡаршы торған Мәңгелек Гранит

Әммә ыласын осоп китте, ҡайғы усағы һүнде, ә яңы ҡурған өҫтөндәге ҡылған тағы ла елгә сайҡала башланы.

Кәүҙә тупраҡҡа ҡайтып, һыҡтаусыларҙың йәштәре кипкәс, был ерҙә нимә ҡала?

Кешелектең иң нәфис һәм бер үк ваҡытта иң еңелмәҫ хазинаһы —**Хәтер**ҡала.

Боронғо ҡағандар белгән: пергамент серей, ебәк сери, алтынды талаусылар ташый. Меңәр йылдарға ҡаршы тороу өсөн үҙ һүҙеңде был донъяның иң мәңгелек затына уйып яҙырға кәрәк.

Шулай итеп**«Мәңгелек Таш» — Бенгю Таш** (***Beŋgü Taş***)йолаһы тыуған. Асыҡ дала уртаһында ҡалҡҡан мөһабәт гранит бағаналар ата-бабаларҙың киләсәк быуындарға бағышланған утлы руналарын йөрөткән. Таштар быуаттар аша өндәшкән, һәләкәтле хаталарҙан кисәткән һәм иректең баһаһын иҫкә төшөргән.

Дала хакимдары үҙ исемен мәңгелек гранитҡа соҡоп яҙыу хоҡуғы өсөн ниндәй оло баһа түләгән? Ни өсөн Йәнәсәй һәм Алтайҙың телһеҙ таш һаҡсылары бөгөн дә беҙгә өндәшә?

Был хаҡта **—7-се һүҙҙә. Кеше үтә — исем ҡала**.

7-се һүҙ. Кеше үтә — исем ҡала

«Teŋri yarlïqaduqïn üçün... Beŋgü taş toqïtdïm... Körür biligig bunça bitidim. Bu bitigimin körüp ança biliŋ!... Beŋgü taş tikidim...» («Тәңре ярлыҡаған өсөн... Мәңгелек Таш [Beŋgü taş] соҡоттом... Күреүсе белемде бында яҙҙым. Был яҙмамды күреп шулай белегеҙ!... Мәңгелек Таш ултырттым...») (Күлтегин хөрмәтенә һәйкәл, Бәләкәй яҙма, 11–13-сө юлдар, 732 й.)

Онотоуға ҡаршы ҡорал: Мәрмәрҙә ҡатҡан ҡан

Ҡаты һоро мәрмәргә төшкән тимер ҡасауҙың сыңы Орхон йылғаһының буш үҙәнендә көнө-төнө яңғырай.

Таш юныусы Йоллығ-тегин, баҡыйлыҡҡа күскән ҡағандың туғаны, ҡулдары ҡанағансы эшләй. Һәр руна тамғаһын ул ваҡыттың йөрәгенә хәрби хәнйәр менән ҡаҙағандай тәрән һәм осло итеп соҡой. Ул белә: империя дошмандар менән уратып алынған. Ҡалалар ҡолар, сатырҙар яныр, яугирҙәрҙең һөйәктәрен дала бүреләре таратыр. Әммә был таш **—Мәңгелек Таш (*Beŋgü Taş*)—** меңәр йылдар буйы ҡаҡшамай торорға тейеш.

«Ий, киләсәк быуындар! — ти ҡаған гранит аша өндәшеп. — Был яҙмаға ҡарап, хаҡлыҡты белегеҙ! Сит халыҡтарҙың татлы һүҙенә һәм йомшаҡ ебәгенә ҡыҙыҡмағыҙ, юғиһә халҡығыҙ юҡҡа сығыр, ә исемегеҙ ер йөҙөнән юйылыр!».

Бабил, Рим йәки Ҡытай хакимдары өсөн таштағы яҙмалар үҙ тәкәбберлеген һәм деспотты илаһилаштырыуҙы раҫлау булған. Әммә Далала Мәңгелек Таш ғүмер баһаһы менән түләнгән изге васыят итеп баҫтырылған. Был халыҡтың хәтерһеҙ һәм намыҫһыҙ ҡолдарға әйләнмәүе өсөн быуаттар һайын ҡарарға тейешле намыҫ көҙгөһө булған.

Ни өсөн ете быуынды белеү Далала ирекле кешенең төп билдәһе һаналған һәм Евразия далаларын һаҡлаған таш һындарҙа ниндәй сер йәшеренгән?

Ваҡытҡа ҡаршы яу: Даланың таш манифесы

Евразияның боронғо күсмәндәре рухи мәҙәниәтенең иң тетрәндергес һыҙаттарының береһе — уның**тарихи хәтергә, йоланың өҙөлмәҫлегенә һәм изге исемдең мәңгелегенә**ынтылышы.

Ҡаҙылма ер эшкәртеүсе империяларҙа хәтер папирусҡа, ебәккә, балсыҡ таҡталарға йә ҡалаларҙың кирбес диуарҙарына ышанып тапшырылған. Әммә һуғыштар менән ҡалалар емерелгән, ә ҡулъяҙмалар янғындарҙа юҡҡа сыҡҡан асыҡ дала шарттарында төрөк аҡыл эйәләре һәм хакимдары быуаттар аша өндәшеүҙең иң ныҡлы юлын тапҡан:**еңелмәҫ гранит һәм мәрмәр таштарға — «Мәңгелек Таштарға» (*Beŋgü Taş*) руник васыяттар уйыу**.

Мөһәбәт таштар менән йәнәш халыҡтың телдән-телгә күскән генеалогия институты **—Шәжәрә / Шежіре**һәм ете быуынды белеүҙең изге законы (**Ете быуын / Жеті ата**) үҫешкән.

Далала ата-бабаларҙы онотоу кешелек ҡәҙерен юғалтыуға тиңләштерелгән (*«Ете быуынын белмәгән — мәңгүрт»*). Таш бөтә халыҡ өсөн дәүләт хәкикәтен тотһа; Шәжәрә һәр айырым ырыуҙың ҡан таҙалығын һәм намыҫын һаҡлаған.

«Beŋgü Taş» эпиграфика статусы: хаҡлыҡ һәйкәле

Күлтегиндың Бәләкәй яҙмаһындағы (Орхон йылғаһы үҙәне, Монголия) 11–13-сө юлдарҙа**Beŋgü Taş**төшөнсәһе ябай ҡәбер ташы итеп түгел, ә**бөтә халыҡҡа төбәлгән тарихнамә васыяты**итеп билдәләнә:

«Beŋgü» төшөнсәһенең семантикаһы

Боронғо төрки телендә**beŋgü**лексемаһы (ДТС, 384-се бит; EDT, 350-се бит) «мәңгелек, үлемһеҙ, үтмәҫ» тигәнде аңлата:

Beŋgü Teŋri— Мәңгелек Күк, абсолют Иң Башланғыс;

Beŋgü Taş— Мәңгелек Таш, гранитта кәүҙәләнгән хәтер;

Beŋgü İl— Мәңгелек Ил, Күк Законы — Түрә ҡануны аҫтындағы ырыуҙарҙың ҡаҡшамаҫ берлеге.

Таш күсмә юлдар сатында ҡағандың үҙ данын күрһәтеү өсөн генә ҡуйылмаған. Ул**киләсәк быуындарға** (***soŋra bodun***)мөрәжәғәт итеп ҡалдырылған: ҡаған үҙенең фанилығын таныған, әммә ташҡа соҡоп яҙылған «күреүсе белемде» (*körür bilig*) быуаттар аша тапшырған.

Кошо-Цайдам архитектура комплексы

Күлтегин һәм Билге ҡаған һәйкәлдәре ҡомартҡы төҙөлөшөнөң юғары үрнәге булып тора:

Изге урындың уртаһында ҙур таш гөбөргәүелдең (**тас баҡа**) арҡаһына ҡуйылған мәрмәр таш ҡалҡып торған — был йыһан тотороҡлолоғононоң һәм ер ҡаҡшамаҫлығының иң боронғо тамғаһы;

Таштың осонда Ашина династияһының ырыу гербы — тау кәзәһе (*теке*) тамғаһы һәм Күктөң аждаһа һындары уйылған;

Һәйкәлдең дүрт яғы ла тулыһынса орхон әлифбаһы менән ҡапланған. Гранит даланың тере китабына әүерелгән.

Йәнәсәй таштарында шәхси батырлыҡ: «Erdem» категорияһы

Саян-Алтай ҡомартҡыларында (E 28, E 30 яҙмалары) мәңгелек таш тәрән шәхси бурысты үтәй:

«Er atïm İrkeş ermiş... Men beŋgü taşïg tikdim, erdemim üçün!...»

(«Ир исемем Иркәш ине... Мин батырлығым (эрдемем) өсөн мәңгелек таш ултырттым!...»).*

Боронғо төрки этикаһында исем тыуғас та бирелә һалмаған. Сабыйға бала саҡта ваҡытлы ҡушамат бирелгән. Ысын батыр ир исемен —**Ир атты** (***Er at***)— егет яуҙа, һунарҙа йәки оло кәңәштә ҡаҙанған (*«Ат ҡаҙаныу»*).

Мәңгелек ташҡа исем соҡоу кеше рухының юҡлыҡты еңеүен белдергән. Тән серер, әммә батырҙың исеме, уның мәргәнлеге, йомартлығы һәм ырыуына тоғролоғо гранитҡа мәңгегә һеңеп ҡала.

Шәжәрә ағасы: Ҡандың тере юғарылығы

Әгәр руник таштар илдең дәүләт тарихын теркәһә,**Шәжәрә / Шежіре**институты ғаиләләрҙең ябай булмаған генетик һәм тарихи хәтерен һаҡлаған.

Ете быуын законы («Жеті ата / Ете быуын»)

Күсмәндәр хоҡуғында «Ете быуын» законы ҡаҡшамаҫ конституцион нигеҙ булған:

1. Бала;
2. Ата;
3. Олатай (бабай);
4. Ҡарт олатай;
5. Төп олатай;
6. Төп ата;
7. Тек (ырыу башы, тамыр).

Биш йәшенән башлап ир бала ир-егеттәр яғынан ете бабаһының исемен, орандарын, ырыу тамғаларын һәм күрһәткән батырлыҡтарын ятлап үҫкән.

Ете быуынды белеү ике мөһим бурысты хәл иткән:

Халыҡ генофондын ҡәтғи һаҡлау:Ырыу эсендә ете быуынға тиклем ҡыҙ алышыу ҡәтғи тыйылған. Ҡан бутау ҡыуылыу һәм Аруаҡтарҙың ҡарғышы менән язаланған. Был күсмә халыҡтың һоҡландырғыс биологик ныҡлығын һәм һаулығын тәьмин иткән;

Туғанлыҡ теләктәшлеге:Ете быуын сигендә һәр милләттәш туранан-тура ҡәрҙәш тип танылған. Уға йорт бирмәү, яҡламау йәки йот ваҡытында ярҙам итмәү бөтә ырыу өсөн оло рисвайлыҡ һаналған.

Башҡорт ырыуының дүрт изге тамғаһы

Р. Ғ. Кузеев үҙенең «Башҡорт халҡының килеп сығышы» (1974 й.) фундаменталь хеҙмәтендә күрһәткәнсә, һәр башҡорт ырыуы шәжәрәлә теркәлгән дүрт ҡаҡшамаҫ изге символға эйә булған:

1.**Тамға:**Ер-һыуға булған вотчина хоҡуҡтарын билдәләү өсөн Урал ҡаяларына, ағастарына һәм сик таштарына соҡоп яҙылған ырыу гербы;

2.**Оран:**Ауыһыҙ яу мәлендә рухты күтәреү өсөн саҡырылған тәүбабаның изге исеме;

3.**Ҡош:**Ырыуҙың ҡанатлы рухын кәүҙәләндергән изге тотем ҡошо (бөркөт, ҡарсыға, аҡҡош, ыласын);

4.**Ағас:**Йыһан Ағасының ерҙәге сағылышы булған изге ағас (ҡарағас, имән, ҡайын, ҡарағай).

Күршенең изге ағасын ҡырҡыу йәки тамғаһын ялғанлау аҡһаҡалдар судының иң ҡаты язаһына тарттырылған ҙур енәйәт һаналған.

Маңғышлаҡ һәм Һарыарҡа таштары: Ҡаҙаҡ ҡолпыташтары

Орхон һәм Йәнәсәй «Мәңгелек Таштары»ның туранан-тура тарихи дауамы — Көнбайыш һәм Үҙәк ҠаҙағстандыңҠолпытастары (*Құлпытас*).

Өҫтөрт ҡалҡыулығында, Маңғышлаҡ ярымутрауында һәм Йәм сығанаҡтары үҙәндәрендә (Сисем-ата, Шопан-ата, Ҡараман-ата ҡәберлектәре):

Бейеклеге өс метрға еткән эзбизташ плитәләргә халыҡ оҫталары ғәрәп яҙмаһы менән ҡаҙаҡ телендә батырҙарҙың тулы шәжәрәһен соҡоп яҙған;

Стелаларҙың ҡабырғаларына ырыу тамғалары (аҙайҙарҙың уғы —*жебе*, табындарҙың сүмесе —*шөміш*), шулай уҡ батырҙың ҡоралдары: ҡылыс, һөңгө, ҡалҡан, һаҙаҡ һәм менге толпары юғары оҫталыҡ менән төшөрөлгән;

Ҡолпытас даланың асыҡ таш китабы булып торған: юлаусы ҡәберлек янында туҡтап, быуындар тарихын һәм батырҙарҙың батырлығын еңел уҡый алған.

Тарихнамә анализы: «Beŋgü Taş тарихнамәһе»нең асылыуы

Дала эпиграфикаһы донъя фәнендә иң юғары баһа алды:

В. В. Радлов һәм В. Томсен асыштары:

1893 йылда Вильгельм Томсен руниканы уҡығас һәм Василий Васильевич Радлов беренсе тәржемәләрҙе баҫтырғас, Евразия күсмәндәренең камил шәхси яҙмаға, тәрән тарихи аңға һәм юғары ораторлыҡ мәҙәниәтенә эйә булыуы иҫбатланды.

С. Г. Кляшторный концепцияһы:

Сергей Григорьевич Кляшторный ғилемгә «Beŋgü Taş тарихнамәһе» төшөнсәһен индерҙе. Ул боронғо төрки авторҙарының (Билге ҡаған, Күлтегин шаһзат, Тоньуҡуҡ аҡыл эйәһе) меңәр йыллыҡ үлсәмдәр менән фекер йөрөтөүен күрһәтте. Улар таштарҙы ваҡытлы дан өсөн түгел, ә халыҡты тарихи онотоуҙан һәм дәүләт иркен юғалтыуҙан ҡотҡарыу өсөн ҡуйған.

Р. Ғ. Кузеев хеҙмәттәре:

Раил Ғүмәр улы Кузеев йөҙәрләгән башҡорт шәжәрәләрен архив документтары менән сағыштырып, күсмәндәр генеалогияһының математик һәм хронологик яҡтан теүәл булыуын, уларҙың Алтын Урҙа һәм Ҡағанат дәүере реаль ваҡиғаларына барып тоташыуын раҫланы.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «Литрес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию на Литрес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.